

भ्रष्टाचारविरुद्ध छापा रिपोर्टिङ

हरिबहादुर थापा

पृष्ठभूमि

सञ्चारमाध्यमका निम्ति भ्रष्टाचार र आर्थिक अपराध अन्य प्रकृतिको अपराध र यौन प्रकरण जत्तिकै बिकाउ विषय हो । सञ्चारगृहहरू यस्ता विषय छुटाउन चाहँदैनन् किनकि यसले पत्रिकाको बजार विस्तारमा निकै मद्दत पुऱ्याउने गर्छ ।

आधुनिक लोकतन्त्रमा जनताका आँखा र कान भनेको पत्रकारिता हो भन्ने तथ्य विश्वव्यापी रूपमा स्वीकारिएको छ । राज्य सञ्चालकबाट भएका खराब निर्णय र क्रियाकलाप सार्वजनिक गर्ने एक प्रमुख माध्यम आमसञ्चार हो । भ्रष्टाचार सार्वजनिकीकरण र न्यूनीकरणमा पत्रकारिता जगत्को ठूलो हात हुन्छ । बेलायतमा अनुसन्धानमूलक पत्रकारिताका गुरु ह्युगो डे बर्गको निष्कर्ष छ, "सधैँ भन्ने गरिन्छ, पत्रकारिता भनेको इतिहास लेखनमा पहिलो मस्यौदा हो । अझ यस विपरीत खोज पत्रकारिताले त कानुन निर्माणका निम्ति पहिलो मस्यौदा तयार गर्छ" (बर्ग सन् २००० : १) ।

सरकारलाई पारदर्शी बन्न बाध्य तुल्याउन पत्रकारका गतिविधि महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । पत्रकारिता जगत्लाई 'वाचडग' अर्थात् राज्यको हतियारविहीन पहरेदार मानिन्छ । नेपालमा पनि प्रेसले साहसिक काम नगरेको होइन । राज्यका तीनै

अंग कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकाका खराबीहरू चिरफार गर्न पत्रकार पछि परेका छैनन् । आमसञ्चारले भ्रष्टाचार तथा अवैध आर्थिक कारोबारको अनुसन्धान गरी वास्तविकता बाहिर ल्याउन केन्द्रीय तहको भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन्, तिनको लेखनका आधारमा भ्रष्टाचारविरुद्ध कारबाहीलाई अघि बढाउन मद्दत पुऱ्याएको पाइन्छ ।

'करप्सन' ल्याटिन शब्द हो । 'करप्ट' जसको अर्थ हुन्छ — कानुनको उल्लंघन गर्नु, भत्काउनु या बिगार्नु । विश्व बैंकले भ्रष्टाचारको परिभाषा यसरी गरेको छ — सरकारी अधिकारीबाट व्यक्तिगत स्वार्थपूर्ति गर्न सार्वजनिक साधन र शक्तिको दुस्मयोग गर्नु भ्रष्टाचार हो (स्टापेनहर्स्ट सन् २००० : १) ।

पश्चिमी मुलुकमा अनुसन्धानमूलक रिपोर्टिङ गर्नु पत्रकारको धर्म, जिम्मेवारी र दायित्व ठानिन्छ । अनैतिक कामलाई पर्दाफास गर्न सकेकै कारण अमेरिकी दुई पत्रकार बब उडवार्ड र कार्ल बर्नस्टेइन एकै प्रकरणमा स्थापित भएका थिए । यी दुई पत्रकारको रिपोर्टिङका कारण सन् १९७४ मा तत्कालीन अमेरिकी राष्ट्रपति रिचर्ड निक्सनले राजीनामा दिनु परेको थियो । जुन घटनालाई 'वाटरगेट काण्ड' भनिन्छ । उनले विपक्षी डेमोक्रेयाटिक पार्टीको चुनावी रणनीति थाहा पाउन शक्तिशाली जासुसी सञ्चार उपकरण जडान गरी सूचना चोरी गर्न लगाए । विपक्षीको सूचना पाएपछि चुनाव जित्ने आफ्नो रणनीति तय गर्न यसरी चोरी गरिएको थियो । त्यो तथ्य समाचारपत्रमार्फत बाहिर आएपछि अमेरिकामा हंगामा नै मच्चियो । अनुसन्धान रिपोर्ट प्रकाशनमा संलग्न *वासिङ्टन पोस्ट* ले २२ ओटा प्रमुख समाचार, दर्जनभन्दा बढी विश्लेषण र सम्पादकीय शृंखला प्रकाशन गरेको थियो । अनुसन्धान पत्रकारितामा 'वाटरगेट काण्ड'लाई विश्वभर प्रमुख उदाहरणका रूपमा लिइन्छ । यही घटनाबाट उच्चस्तरीय पदाधिकारीबाट भएका अनुचित क्रियाकलापको पर्दाफास गर्नुलाई अनुसन्धान पत्रकारिता भन्न थालियो (कोरोनेल सन् २००९ : १७) ।

सन् २००१ मा फिलिपिन्समा तत्कालीन राष्ट्रपति जोसेफ एस्ट्राडाबाट भएका भ्रष्टाचार र उनीसँग रहेको सम्पत्तिको स्रोत खोजीसहित शृंखला प्रकाशनमा आएपछि पदबाट बाहिरिए र अन्ततः जेलमा पुगे । फिलिपिनी अनुसन्धान पत्रकारिता केन्द्रले सरकारी ठेक्काबापत व्यापारीहरूबाट घुस लिएको तथ्य प्रकाशमा ल्याएको थियो । पत्रकारहरूले घुस रकमका कारण राष्ट्रपतिसँग अकूत चल/अचल सम्पत्ति जोडिएको फेहरिस्त सार्वजनिक गरेका थिए । राष्ट्रपतिले कोसँग कति घुस लिए भन्ने भन्दा पनि उनले अथाह सम्पत्ति कसरी जम्मा गरे

भन्ने विवरण सार्वजनिक भएको थियो, जुन सम्पत्तिको वैध स्रोत खुल्दैन थियो (कोरोनेल सन् २००९ : ४०) ।

एस्ट्राडा प्रकरणको खोजी मिडिया हाउस नभएर फिलिपिनी पत्रकारिता अनुसन्धान केन्द्रबाट भएको थियो । लामो समय पत्रकारिता गरेका पत्रकारहरू सम्मिलित भएर केन्द्र खोलिएको थियो । अनुसन्धान पत्रकारिताको इतिहासमा 'वाटरगेट काण्ड'पछि 'एस्ट्राडा काण्ड'लाई लिइन्छ । त्यो प्रकरण सार्वजनिक गरी साहसिक काम गरेबापत अनुसन्धानको नेतृत्व गर्ने पत्रकार शैला कोरोनेलले म्यागासेसे पुरस्कार प्राप्त गरेकी थिइन् ।

नेपालमा भने अनुसन्धान पत्रकारिताको विकास भर्खरै हुँदै छ । राणा तथा पञ्चायतकालीन समयमा शक्ति र ओहोदामा बस्नेबाट हुने भ्रष्टाचार तथा आर्थिक अनियमितताबारे लेख्न सक्ने अवस्था थिएन, किनकि त्यो बन्द व्यवस्था थियो । उतिबेला आमसञ्चारमाध्यम पनि त्यति सशक्त थिएनन् ।

यो लेख खास गरी वि.सं. २०३६ यता आमसञ्चारमाध्यमको विस्तार तथा भ्रष्टाचार र आर्थिक अनियमितता न्यूनीकरणमा तिनको भूमिकामा केन्द्रित छ । पञ्चायतको उत्तरार्द्ध, संसदीय अभ्यास र लोकतान्त्रिक कालखण्डमा शासकीय वृत्तबाट भएका भ्रष्टाचार तथा आर्थिक विकृतिका पाटामा आमसञ्चारमाध्यमका लेखन, कार्यशैलीको विश्लेषण यसमा गरिएको छ ।

भ्रष्टाचारसम्बन्धी रिपोर्टिङ र लेखन सजिलो काम होइन, यद्यपि नेपाली मिडियाले अव्यवस्थित रूपमा भए पनि भ्रष्टाचारसम्बन्धी समाचार पर्याप्त मात्रामा सम्प्रेषण गरेका छन् । तर पत्रकारहरू सधैंभरि रिपोर्टिङको दैनिकी दौडमा व्यस्त रहने हुँदा उनीहरूबाट व्यवस्थित र तथ्यमूलक समाचार जति आउनुपर्ने हो, त्यो देखिन सकेको छैन । आफूले उठान गरेका विषयवस्तुमा नियमित 'फलोअप' गर्ने प्रवृत्ति कमै पत्रकारमा भएका कारण सम्प्रेषित समाचारले खासै प्रभाव नपारेकोबारे पनि यो लेखमा केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

आमसञ्चार प्रतिष्ठानहरूमा भ्रष्टाचारसम्बन्धी अनुसन्धान ब्युरो त परै जाओस्, बिटसमेत व्यवस्थित हुन नसकेको अवस्था छ । भ्रष्टाचारसम्बन्धी गम्भीर रिपोर्टिङ हुन नसक्नुमा यो पनि एउटा कारण हो । पत्रकारहरूलाई अनुसन्धानमूलक समाचारका निम्ति तालिम दिने पद्धति स्थापित भएको छैन । व्यवस्थित रिपोर्टिङको अभाव खड्किएको सवाल पनि लेखमा केलाउने प्रयास गरिएको छ । रिपोर्टिङले समेट्न नसकेका विषय र क्षेत्र अझै थुप्रै छन् । पत्रकारहरूको पहुँचभन्दा बाहिर रहेका विषय र तिनमा देखिएका समस्या पनि यो लेखमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

भ्रष्टाचारमा संलग्न पात्रहरू शक्तिशाली र पहुँचवाला हुन्छन् । उनीहरूविरुद्ध लेख्नु कम जोखिमयुक्त काम होइन । यसैले पत्रकारहरू सधैंभरि प्रतिशोधको शिकार बन्नुपर्ने अवस्था हुन्छ नै । यो लेखमा भ्रष्टाचारसम्बन्धी रिपोर्टिङका चुनौती र अप्ठ्याराहरू पनि प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ ।

अध्ययनका क्रममा विसं. २०३६ यताका प्रमुख छापामाध्यममा भ्रष्टाचारसम्बन्धी समाचार प्रवाहको सर्सर्ती अवलोकन गरिएको थियो । लेखनका क्रममा २०३६ देखि २०४८ सम्मका साप्ताहिक विमर्श र २०४९ देखि २०४८ सम्मका देशान्तर साप्ताहिकका समाचार अध्ययन गरिएको थियो । २०४९ फागुनमा निजी क्षेत्रबाट स्थापित कान्तिपुर दैनिकबाट प्रवाहित समाचारको शैली र प्रवृत्तिको अध्ययन गरिएको छ । तर सबै विषयवस्तु यो सानो अध्ययनमा सामेल गर्न सम्भव छैन ।

हाल ठूला मिडिया हाउसका रूपमा स्थापित कान्तिपुर, अन्नपूर्ण पोष्ट र नागरिक दैनिकका न्यूजरूमले अपनाएको भ्रष्टाचारसम्बन्धी रिपोर्टिङ व्यवस्थाबारे यसमा अध्ययन गरिएको छ । विश्लेषणात्मक र टिप्पणीमूलक पत्रकारितामा अभ्यस्त हिमाल खबरपत्रिकाको पनि यसक्रममा अध्ययन गरिएको छ । मुलुकभर सञ्चालित अन्य सञ्चारमाध्यममा पनि भ्रष्टाचारविरोधी समाचार प्राथमिकतामा परेका छन्; तर यो अध्ययनमा ती सबै सञ्चारमाध्यमलाई सामेल गर्न सकिएको छैन । भ्रष्टाचारका अतिरिक्त 'न्यूजरूम' (समाचार कक्ष) को व्यावहारिक पक्ष र वस्तुस्थिति पनि समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

यो अध्ययनका क्रममा भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने जिम्मेवारी पाएको अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग, न्याय परिषद्, जनचेतना फैलाउन खोलिएका संस्थाहरू ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपाल तथा प्रो-पब्लिकमा आबद्ध पदाधिकारीहरूसँग कुराकानी गरिएको थियो । सञ्चारगृहमा कार्यरत पत्रकार र पत्रकारितामा लामो अनुभव भएका पत्रकारहरूले देखेका र भोगेका अनुभूति पनि यो लेखमा सामेल गरिएको छ ।

यो सानो अध्ययनमा सबै समाचारपत्रमा आएका सबै विषयवस्तु, तिनका गल्ती, कमजोरी केलाउन सकिएको छैन । नेपालमा भ्रष्टाचारबारे लेखिएका समाचारको कमै मात्रामा विश्लेषण भएको छ । ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपालले एकपटक एक वर्षभरि पत्रिकामा प्रकाशित भ्रष्टाचारसम्बन्धी समाचारको विश्लेषण गर्नेबाहेक अन्य संस्थाहरूले तथ्यगत ढंगले विश्लेषण गरेको पाइँदैन ।

समाचारपत्रमा छापिएर प्रकरणका रूप लिएका केही विषय, भ्रष्टाचारका विषयमा सञ्चारगृहको प्राथमिकता, अनुसन्धान या खोजी पत्रकारिताको वस्तुस्थिति र पत्रकारका अनुभव पनि यसमा सामेल गरिएको छ ।

भ्रष्टाचार रिपोर्टिडको क्रम

पञ्चायतकाल

नेपालमा अखबारहरूले २०३६ सालबाट भ्रष्टाचारका मुद्दालाई विशेष रूपमा उठाउन थालेका हुन् । त्यतिबेला सरकारीबाहेक मूलधारमा साप्ताहिक अखबारहरूको बजार थियो । पत्रकार किशोर नेपालका अनुसार, पञ्चायतकालमा २०१७ देखि २०३६ सम्म नेपाली पत्रकारिता भन्नाै-भन्नाै चिरनिद्रामा रहयो । २०३६ मा जनमत संग्रहको घोषणापछि नेपाली प्रेस जगत्मा गुणात्मक सुधारका लक्षण देखापरे । त्यतिबेलासम्म नेपालको शिक्षित र बौद्धिक व्यक्तिहरूको सानो समुदायबीच मात्र चासोको विषय बनेको पत्रकारिताले बिस्तारै आफ्नो प्रभाव सर्वसाधारणका बीच फैलाउन थाल्यो (नेपाल २०५७) ।

पञ्चायतकालमा शासन संयन्त्र जनताप्रति नभई राजाप्रति उत्तरदायी हुने व्यवस्था थियो । वि.सं. २०३७ को जनमत संग्रहपछि पनि प्रेस पूर्णरूपमा खुला थिएन, तर आंशिक खुलापनको अनुभव हुन्थ्यो । पञ्चायती राजनीति पनि गुट-उपगुटमा विभाजित थियो । एकले अर्को पक्षलाई 'सिध्याउन' उसका गलत क्रियाकलाप बाहिर ल्याउने काम उनीहरूबाटै भयो । यद्यपि पुष्टि गर्ने अधिकारीको 'कोट' हुँदैनथ्यो । जसले गर्दा क्रियाकलाप बाहिर आए पनि त्यसको आधिकारिकतामाथि भने प्रश्न खडा हुन्थ्यो । कतिपयले हल्लाकै रूपमा मात्र लिन्थे भने कतिपय ती प्रकरणमा रूपान्तरित हुन्थे । साप्ताहिक अखबारले पञ्च शासकका क्रियाकलापलाई अप्रत्यक्ष र रोचक ढंगले प्रस्तुत गर्ने प्रचलन बसालेका थिए । पञ्चायतको उत्तरार्द्धमा बहुचर्चित अखबार *साप्ताहिक विमर्श* 'सुलसुले' र *देशान्तर* साप्ताहिकले 'गफगाफ' प्रयोगमा ल्याएका थिए । ती स्तम्भमार्फत मुख्यतः मन्त्री तथा सरकारी अधिकारीका खराब क्रियाकलाप उजागर गरिएको हुन्थ्यो ।

पञ्चायतको उत्तरार्द्धसम्म सरकारी दैनिक अखबार *गोरखापत्र* र *द राइजिड नेपाल*मा भ्रष्टाचारसम्बन्धी समाचार बिरलै आउँथ्यो । सरकारी निकायबाट कारबाही अथवा औपचारिक विज्ञप्ति जारी गरेपछि मात्रै त्यहाँ समाचार आउँथ्यो । साप्ताहिक पत्रिकामा भने सरकारी तहको भ्रष्टाचार तथा आर्थिक अनियमितता लगायतका समाचार देखिन्थ्यो । तिनमा आउने समाचार कति सही हुन्थे या कति गलत भन्ने सवालमा कम् मूल्यांकन हुन्थ्यो । त्यतिबेला सञ्चारमाध्यममा खासै प्रतिस्पर्धा थिएन र तिनका पाठक निश्चित थिए ।

*साप्ताहिक विमर्श*का तत्कालीन सम्पादक हरिहर विरही भन्छन् :

निरंकुश शासनशैलीका कारण त्यतिबेला पत्रकारलाई प्रतीकात्मक भाषा प्रयोग गर्नुपर्ने बाध्यता थियो । उनीहरूका क्रियाकलाप सीधै प्रकाशित गर्दा पञ्चायती व्यवस्थाकै विरोध गरेको अभियोग लगाउँदै पत्रकारलाई पक्राउ गर्नेदेखि पत्रिकाको दर्ता खारेज हुने अवस्था थियो । पञ्चायतकालमा सूचनाका स्रोत पूर्णतः अवरूढ थिए । सूचना दिने स्रोतहरूसमेत कारबाहीमा पर्ने अवस्था थियो । सूचना दिने र छान्ने दुवैले संकट सामना गर्नुपर्ने भएको हुँदा त्यतिबेला शासकीय वृत्तमा भएका खराब काम र निर्णय सुलसुलेमार्फत प्रतीकात्मक, तर रोचक तवरमा सार्वजनिक गरिन्थ्यो ।^१

जब २०३६ मा जनमत संग्रहको घोषणा भयो, तब दरबारबाटै आमसञ्चारका निम्ति आमसभा र भाषणको समाचार छान्न पाउने व्यवस्था गरियो । त्यो अलिक खुलापनको मौका छोपी पञ्चायती राज्यसंयन्त्रबाट भएका गलत क्रियाकलाप सार्वजनिक गरी स्थापित गर्ने काम साप्ताहिक अखबारहरूबाट सुरु भएको थियो । वि.सं. २०४१ मा एक अर्ब डलर काण्ड^२ले नेपाली साप्ताहिक अखबारहरू रंगिए । त्यतिबेला लोकेन्द्रबहादुर चन्द प्रधानमन्त्री थिए । देशको इज्जत ख्याल नगरीकन नाफा खाने योजना पञ्च शासकहरूको थियो । माफिया र सरकारी तहमा बस्नेको सम्पर्क उजागर भयो । साप्ताहिक विमर्शमा त्यतिबेला सरकारको निर्णय फोटोकपी गरेर छापिएको थियो । यो प्रकरण व्यापक मात्रामा उठेपछि तत्कालीन पञ्चायती सरकार त्यो निर्णय कार्यान्वयन गर्नबाट पछि हटेको थियो । साप्ताहिक विमर्शमात्र नभई धेरैजसो पत्रिकामा भन्ने एक वर्षसम्म यो विषयले प्रमुखता पाएको थियो (साप्ताहिक विमर्श २०४१) ।

पञ्चायतको उत्तरार्द्धतिर निकै रोचक तवरमा डीबी लामा र भरत गुरूङ काण्ड आए । यो काण्डले साप्ताहिक अखबारको बित्री निकै बढाएको थियो । लामा प्रहरी महानिरीक्षक थिए भने प्रमुख सेनानी गुरूङ तत्कालीन राजा वीरेन्द्रका एडीसी थिए । त्यतिबेला उनीहरूका अकूत सम्पत्तिका सूचीहरू साप्ताहिक अखबारले शृंखलाबद्ध रूपमा अधि ल्याएका थिए । लामालाई प्रहरी प्रमुख रहेर भ्रष्टाचार गरेको काण्ड लाग्यो । उनका विरूद्ध विशेष प्रहरी विभागले ४ करोड

^१ विरहीसँग २०६८ मंसिर ५ मा गरिएको कुराकानी ।

^२ अन्तर्राष्ट्रिय ब्याजदरभन्दा धेरै कम ब्याजदरमा विदेशी मुद्राको ऋण लामो अवधिका लागि लिन सक्ने र यो ऋण अमेरिकी डलर, स्वीस फ्रैंक र अन्य मुद्रामा हुन सक्ने प्रस्ताव दर्शाइएको थियो । त्यो ऋण ८५ प्रतिशतमा लिने र ११ प्रतिशतमा लगानी गर्न सकिने योजना थियो । ब्याजको अन्तरबाट बचत भएको रकमको प्रयोग गरी थप व्यापारिक वस्तुहरू आयात गर्ने र ब्याजको अन्तरबाट नेपाललाई ४२ करोड स्वैयँ बराबर विदेशी मुद्रा फाइदा हुने हिसाब शासक वर्गले गरेका थिए । यसलाई डलर काण्ड भन्ने गरिन्छ (थापा २०६०) ।

३९ लाख ४३ हजारभन्दा बढी भ्रष्टाचार गरेको अभियोग लगाएको थियो । गुरुङलाई ज्यान मार्ने उद्योगदेखि लागूऔषध सञ्चय, ओसार-पसार, बिक्री-वितरण, विदेशी मुद्रा राखेको अभियोग लाग्यो (देशान्तर २०४४ : १) ।

पञ्चायतकालमा प्रमुख शक्तिकेन्द्र दरबारलाई रिभाएमा त्यतिबेला जतिसुकै खराब क्रियाकलापमा लागे पनि कारबाहीको दायराभन्दा बाहिर पारिन्थ्यो । कुनै प्रकरणले आम तहमा व्यापक प्रभाव पार्ने देखिएमा कारबाहीका निम्ति अघि बढाइन्थ्यो । पञ्चायतलाई साथ दिएमा गम्भीर अपराध पनि माफी हुन्थ्यो । अर्थात् राजनीति र भ्रष्टाचारबीच खास लक्ष्मण रेखा थिएन । राजनीतिकर्मी र व्यापारीबीचको 'संस्थागत साँठगाँठ' पञ्चायतकालमा निर्माण भएको हो ।

बहुदलीय प्रजातन्त्रकाल

विसं. २०५० सम्म साप्ताहिक अखबारहरूकै बोलवाला थियो । २०४९ को उत्तरार्द्धमा टूलो ब्रोडसिट अखबारका रूपमा कान्तिपुर पब्लिकेसन्सले नेपाली र अंग्रेजी दैनिक पत्रिका बजारमा ल्याएको थियो । साप्ताहिक अखबार राजनीतिक आग्रह र पूर्वाग्रहका आधारमा प्रेरित थिए । उनीहरू फरक विचार राखेलाई उदांगो पार्न चाहन्थे- सत्य र तथ्यभन्दा बाहिर गएर । राजनीतिक आग्रह-पूर्वाग्रहकै कारण साप्ताहिक अखबारबाट सम्प्रेषित समाचारको प्रभाव कम हुन्थ्यो र अझै पनि स्थिति यस्तै छ ।

खासमा विसं. २०५० मा धमिजा काण्ड^३बाट भ्रष्टाचारका कथा आमसञ्चारमाध्यममार्फत आउन थालेका हुन् । यो विषयको उठान संसद्को सार्वजनिक लेखा समितिबाट भएको हो । तिनै काण्ड र प्रकरणले अखबारका पाना पनि रंगिँदै आएका छन् ।^४

सधैँभरि काण्ड बन्ने प्रकरणसँगै *कान्तिपुर* दैनिकले निगम हेर्ने गरी एक जना पत्रकारका निम्ति 'बिट रिपोर्टिङ' (कार्यक्षेत्र) सिर्जना गरेको थियो । निगम

^३ तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले तत्कालीन शाही नेपाल वायु सेवा निगमको युरोप क्षेत्रका निम्ति टिकट बिक्री एजेन्ट छिटो नियुक्त गर्न दिएको निर्देशन धमिजा प्रकरणमा परिणत भएको हो । संसदीय अभ्यासका त्रममा निगम कहिल्यै काण्डभन्दा बाहिर रहन । लोकतन्त्र बहालीसँगै शाही नेपाल वायु सेवा निगमबाट नेपाल वायु सेवा निगममा रूपान्तरित भएपछि पनि 'बोर्ड कि एयरबस खरिद' भन्नेमै टूलो काण्ड भइरह्यो । विसं. २०५५ मा निगमबाट रकम पठाएर पनि भाडाको जहाज आएन — जसलाई 'चेज एयर काण्ड'का रूपमा चिनिन्छ । विसं. २०५७ मा लाउडा जहाज भाडा प्रकरणले व्यापकता लियो । निगममा उत्पन्न हुने कुनै पनि प्रकरणले छ महिनाभन्दा बढी समय चर्चामै रहन्थ्यो, अझ लाउडा जहाज भाडा प्रकरणले त अति टूलो रूप लिएको थियो । निगमका क्रियाकलाप सधैँभरि सार्वजनिक लेखा समितिको चासोको विषय बनिरहेको छ ।

^४ निगम र काण्डबारे थापा (२०६०) हेर्नुहोस् ।

संसदको सार्वजनिक लेखा र आमसञ्चारका माध्यम दुवैले उतिकै चासो राखेका विषय हुन् । त्यसपछि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा छानबिन गर्ने प्रक्रिया स्थापित भयो । समितिले कतिपय आमसञ्चारमाध्यममा आएका तथ्यका आधारमा छानबिन सुरु गरेको पाइन्छ भने कतिपय प्रकरणमा पहिला उसले छानबिन गरेपछि आमसञ्चारले रिपोर्टिङ सुरु गरेको देखिन्छ ।

विसं. २०५१ पछि राजनीति र प्रशासनको मिलेमतोमा भ्रष्टाचारका काण्ड धेरै आउन थाले । पहिलोपटक नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) सत्तारूढ भएपछि २०५१ मा चिनी प्रकरण देखापन्यो । भारत सरकारले उपलब्ध गराएको सस्तो मूल्य (लेबी) को २० हजार मेट्रिक टन चिनी निजी क्षेत्रका व्यापारीमार्फत बेचबिखन गर्ने निर्णय लिएपछि विवाद उत्पन्न भएको हो ।

खासमा सञ्चारमाध्यम आफैले गहिराइमा पुगेर आर्थिक अनियमितताको उठान गर्नेभन्दा पनि संसदको सार्वजनिक लेखा समितिको सक्रियताका कारण धेरैजसो काण्ड र प्रकरण बाहिर आएका हुन् । जब लेखा समितिले आर्थिक हिनामिनाका पक्षमा छानबिन प्रक्रिया अघि बढायो, तब आमसञ्चारमाध्यमहरूले सदनभन्दा समितिलाई महत्त्व दिई त्यहाँ उठेका मुद्दालाई स्थान दिन थालेका हुन् । लेखा समितिको बैठकमा २०५२ सालयता प्रेसको प्रत्यक्ष उपस्थितिले समितिको कामलाई गुणात्मक ढंगले अघि बढाउन सहयोग गरेको हो । प्रेसको प्रवेशपछि लेखा समितिलाई मात्र होइन, संसदको काम-कारबाहीबारे समेत नागरिकमा चासो बढ्यो । आर्थिक अनियमितता गर्ने र संलग्नहरूका नामावली प्रकाशित हुन थालेपछि सरकारी पदाधिकारीलाई जवाफदेही हुन बाध्य तुल्याएको थियो । आर्थिक अनुशासन कायम गर्नमा एउटा प्रत्यक्ष दबाव पार्छ भन्ने निष्कर्षसाथ नै प्रेसलाई प्रवेश गराएको हो ।

विसं. २०५३ सम्म आमसञ्चारका माध्यमहरू त्यति सशक्त थिएनन् । ब्रोडसिटका दैनिक अखबार थपिने क्रमसँगै प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना हुन थाल्यो । उनीहरूले भ्रष्टाचारका विषयको खोजी गर्ने क्रियाकलाप अघि बढाउन सुरु गरेका हुन्- तर त्यो रणनीतिमूलक ढंगले नभई छिटपुट रूपमा मात्रै थियो । धेरैजसो भ्रष्टाचारसम्बन्धी समाचारका स्रोत संसदको सार्वजनिक लेखा समिति नै थियो ।

बहुदलीय व्यवस्था स्थापनापछि २०४८ देखि लामो समय सार्वजनिक लेखा समितिको सचिव रहेका सोमबहादुर थापाका अनुसार, आमसञ्चारमाध्यमले दिएको प्राथमिकताका कारण लेखा समितिले उचाइ प्राप्त गरेको हो । लेखा समितिले छानबिनमा ल्याएका आर्थिक अनियमिततालाई सञ्चारमाध्यमले प्राथमिकता दिएपछि समितिलाई उत्साहित मात्र होइन, निरन्तर सक्रिय रहन बाध्य बनायो ।

समितिबाट उठान भए पनि तिनलाई आर्थिक अनियमितता प्रकरणमा रूपान्तरित गर्ने काम सञ्चारमाध्यमबाट भएका हुन् । मुलुकलाई आर्थिक रूपले अहित हुने किसिमका समाचार या सूचना सञ्चारमाध्यममा देखा पर्दा त्यसलाई छानबिनको तहमा पुऱ्याउने नीति समितिको छ ।^५

प्रकरणका रूप लिन लागेका र लिएका हरेकजसो सवालमा संसदीय समितिले 'निर्णयका कारण र औचित्य' खोज्ने पद्धति स्थापित गरेको थियो । त्यसले सरकारलाई आफ्नो निर्णयप्रति जवाफदेही हुन बाध्य तुल्याएको थियो । संसदीय समिति र प्रेसको अनौपचारिक सहकार्यका कारण शासकीय विकृतिहरू बाहिर आएका हुन् ।

आमसञ्चारका माध्यममा आर्थिक घोटालाबारे गम्भीर रूपमा उठेका प्रकरणमा कुनै न कुनै किसिमको कारबाही प्रक्रिया अघि बढेका छन् । वि.सं. २०५२ देखि २०५५ सम्म कुनै पनि दलले स्पष्ट बहुमत नपाएको अवस्थामा अधिक भ्रष्टाचार भएको समाचार प्रकाशनमा आयो । यही पृष्ठभूमिमा वि.सं. २०५८ पछि पदीय हैसियतमा रहेकाहरूको सम्पत्ति छानबिन गर्ने आयोग, कानुन निर्माण प्रक्रियाले तीव्रता पायो । बहुदलीय व्यवस्था स्थापनापछिको प्रतिनिधिसभाको तेस्रो कार्यकालमा कानुनी आधारशीला तयार गर्ने क्रममा भ्रष्टाचारबारे व्यापक बहस भएको थियो ।

कतिपय सवालमा भ्रष्टाचारविरोद्धका मुद्दा अघि बढेका छन् भने कतिपयमा सरकारले छिद्रमा सुधार गरी विकृति न्यूनीकरणको बाटो पनि अख्तियार गरेको छ । मदिरामा नक्कली स्टिकर बहुचर्चित प्रकरणपछि त्यो क्षेत्रमा निकै सुधार आएका उदाहरण पनि छन् । वि.सं. २०६१ मा *हिमाल* पाक्षिकले अन्तशुल्कको नक्कली स्टिकर प्रयोग गरी मदिरामा करोडौं घोटाला भएको तथ्य सार्वजनिक गरेको थियो । त्यतिबेलासम्म बियर र रक्सीको बोटलमा स्टिकर लगाउने चलन थिएन र कार्टुनमा स्टिकर लगाइन्थ्यो । स्टिकर लागेका कार्टुनमा एकातिरबाट बियर र रक्सी हालिन्थ्यो, अनि अर्कातिरबाट मुख फुटाएर भिकिन्थ्यो । त्यतिमात्र नभई नक्कली स्टिकरसमेत प्रयोगमा ल्याई ठूलो घोटाला गरियो । रक्सी खपतको तुलनामा ४० प्रतिशतको हाराहारीमा मात्रै राजस्व उठेको छ र जसबाट मुलुकले तीन अर्ब रूपैयाँ मदिराबाट उठ्नुपर्ने राजस्व नउठिरहेको देखिन्छ (गाउँले २०६१) । मदिरामा राजस्व छलीमा तथ्यगत रिपोर्टिङ छापिएपछि प्रशस्त मात्रामा सुधारको प्रयास सुरु भयो । त्यससम्बन्धी रिपोर्टिङ गर्ने पत्रकार शिव गाउँलेका अनुसार, रिपोर्टिङपछि श्री ड्रिस्टिलरीका मालिक मथुराप्रसाद मास्केलाई

^५ थापासँग २०६८ कात्तिक १७ मा गरिएको कुराकानी ।

८७ करोड २९ लाख रूपैयाँ जरिवाना तिराउने निर्णय सरकारले लियो । कार्टुनमा स्टिकर लगाउँदा चुहावट हुने प्रशस्त सम्भावना रहेपछि बोटलमै स्टिकर लगाउनुपर्ने निर्णय लिइयो । यसले राजस्वमा वृद्धि गरायो ।^६

आमसञ्चारमाध्यमले न्यायालयभित्रका विकृति पनि उजागर गरेका छन् । २०६१ मा बहुचर्चित 'रबिन्सन प्रकरण'मा मुछिएका न्यायाधीशका क्रियाकलाप सञ्चारमाध्यमले उजागर गरेका हुन् । लागूऔषध कारोबारमा संलग्न बेलायती नागरिक गोर्डन विलियम रबिन्सनलाई नाटकीय तवरमा तारेखमा छाड्ने निर्णयपछि यसले प्रकरणको रूप लिएको हो । कृष्णकुमार वर्मा र बलिराम कुमारको आदेशमा भनिएको थियो- जाहेरीमा कुन खुट्टाको जुताबाट लागू औषध बरामद भएको भन्ने खुल्न आएन । लागू पदार्थ बरामद हुनुलाई आधार नमानी 'कुन खुट्टा' भन्ने प्राविधिक आधारमा फैसला भएपछि सञ्चारमाध्यमले त्यसलाई प्रकरणका रूपमा स्थापित गरे । दुई महिनापछि न्यायाधीशद्वयको आदेश उल्टाउने निर्णय भएको हो । चरम विवादपछि दुवैले राजीनामा दिए । तर राजीनामा दिएर चोखिएपछि तिनलाई राज्यले 'पेन्सन' सुविधा खुवाइरहेको छ । आमसञ्चारबाट यो प्रकरणको व्यापक प्रचार गरिएपछि लागू औषध मुद्दामा न्यायाधीशहरू गम्भीर बनेका थिए ।

वि.सं. २०६३ चैतमा हिमाल पाक्षिकले अदालतका कर्मचारी र मुद्दाका एक पक्षबीच भएको टेलिफोन घुस लेनदेन वार्ताबारे सीडी रेकर्ड सार्वजनिक भएको थियो । टेप वार्तामा न्यायाधीश र मुद्दाका पक्षबीच सम्पर्क सूत्रका रूपमा सर्वोच्च अदालतका कर्मचारी प्रस्तुत भएका छन् । ती कर्मचारीले न्यायाधीशसँग काम गराउन पैसा आवश्यक पर्ने र पैसा दिएमा घाँटी समाउन सजिलो हुने जनाउँदै घुस मागेको देखिन्छ (गाउँले २०६३) ।

उपर्युक्त प्रकरणको छानबिन र सर्वोच्च अदालतको पूर्ण बैठकले संलग्न कर्मचारीको बढुवा रोक्का र जनसम्पर्क कम हुने कार्यालयमा सस्त्रा गरी प्रकरण साम्य पारिएको थियो । घुस प्रकरणमा नाम जोडिएका न्यायाधीशलाई कारबाही भने गरिएन । कर्मचारीले अमूक न्यायाधीशको नाम लिएकै आधारमा उनीहरूबाट कुनै थप जानकारी माग्न आवश्यक नभएको र मुद्दा प्रभावित नभएको समेत उद्घरण गरियो ।

टेप प्रकरण र न्यायालयका विकृति उजागर गर्ने पत्रकार शिव गाउँले 'टेप प्रकरणपछि न्यायालय क्रियाकलापमा निकै परिवर्तन आएको' बताउँछन् । उनका

^६ गाउँलेसँग २०६८ कात्तिक १३ मा गरिएको कुराकानी ।

अनुसार, न्याय क्षेत्रका कार्यक्रमबाहेकका कार्यक्रममा न्यायाधीशहरू भाग नलिने गरी आचारसंहिता बन्यो । अदालतलाई बिचौलिया (दलाल) मुक्त क्षेत्र घोषित गर्ने प्रतिबद्धता न्यायालयबाट आयो । अनुकूलका न्यायाधीशकहाँ मुद्दा पारी लेनदेन गर्ने प्रवृत्ति अन्त्य गर्ने कामको सुरुआत भयो । मुद्दा सूची र बेञ्चबारे इन्टरनेटमै राख्ने प्रक्रिया बस्यो । अदालतका क्रियाकलाप उजागर गर्दा मानहानिको त्रास देखाउने प्रवृत्तिमा पनि कमी आयो । यो घटनापछि न्यायालयले पत्रकारिता क्षेत्रबाट तथ्यगत रूपमा आएका आलोचनालाई व्यवहारमै स्वीकार गर्ने बानी बसाल्यो ।^{१७}

बहुचर्चित सुडान घोटाला प्रकरण^{१८} पनि आमसञ्चारका माध्यमबाटै उठान भएको थियो । यो काण्डमा संलग्न ३४ जना प्रहरीका उच्च अधिकारीहरू कारबाहीका भागीदार बनेका छन् । *कान्तिपुर* दैनिकले २०६६ साउन ३१ मा 'सुडानमा स्वाहा' शीर्षकमा समाचार छापेको थियो । सुडान पुगेका पुराना बन्दोबस्तीका सामानको तस्बिरसमेत प्रकाशन भएको थियो । बन्द भइसकेका कम्पनीका उत्पादन, प्रयोगमै ल्याउन नसकिने उपकरण खरिद भएको तथ्य बाहिर आयो (कान्तिपुर २०६६) ।

*कान्तिपुर*मा समाचार प्रकाशन भएको चार दिनपछि संसद्को राज्य व्यवस्था समितिले छानबिन अधि बढाएको हो । समिति र आमसञ्चारमाध्यमको निरन्तर छानबिन र समाचार प्रकाशन भएपछि अख्तियारले छानबिन अधि बढाएको हो । सुडान घोटाला प्रकरणमा त्यहाँ खटिएका प्रहरीका अधिकारीहरूले बिजोग स्थितिको प्रतिवेदन बनाएर प्रहरी प्रधान कार्यालयमा पठाएका थिए । सुडान घोटालाबारे समाचार लेखेका पत्रकार सरोजराज अधिकारी भन्छन्, "सम्पर्कमा रहेका प्रहरीका अधिकारीले पुराना बन्दोबस्तीका सामानका फोटो र तथ्य उपलब्ध गराएका हुन् । तथ्यभन्दा पनि पुराना बन्दोबस्ती सामानका फोटोले समाचार

^{१७} गाउँलेसँग २०६८ कात्तिक १३ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१८} संयुक्त राष्ट्रसंघीय मिसनअन्तर्गत सुडान डार्फरमा शक्तिशाली विद्रोही समूहसँग मुकाबिला गर्न पुराना बन्दोबस्तीका सामान खरिद गरिएको घटनालाई 'सुडान प्रकरण'का रूपमा चिनिन्छ । यो प्रकरणमा अनुपातका हिसाबले सबभन्दा बढी भ्रष्टाचार हुन पुग्यो । सैन्य बन्दोबस्ती, उपकरण खरिदसम्बन्धी ३० करोड ५१ लाख ९७ हजार लागतमा २८ करोड ८१ लाख ६१ हजार रूपैयाँ भ्रष्टाचार भएको दाबी अख्तियार दुस्मयोग अनुसन्धान आयोगको छ । सामान खरिद गर्ने र पछि बिल भर्पाइका आधारमा राष्ट्रसंघीय मिसनसँग भुक्तानी लिने व्यवस्था थियो । समकदारी र मापदण्डअनुरूप प्रयोगमै आउन नसक्ने सामान खरिद गरिएपछि राष्ट्र संघबाट सामान किनेबापतको शोधभर्ना नपाइएकाले राष्ट्रले ठूलो आर्थिक क्षति बेहोनुपरेको हो ।

लेखन प्रेरित गरेको हो । प्रारम्भमा त्यति ठूलो घोटाला भएको अनुमान गरिएको थिएन ।^९ यो प्रकरणमा प्रारम्भिक तथ्य मिडियाबाट बाहिर आएका हुन् भने बिस्तारमा राज्य व्यवस्था समितिका सदस्यहरूले सुडानमै पुगी अवलोकनसहितको प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेका थिए ।

आमसञ्चारमाध्यममा सुडान घोटाला प्रकरण भन्ने दुई वर्षसम्म चर्चाको विषय बनिरह्यो । सबभन्दा बढी 'फलोअप' भएको विषयमध्येमा पर्छ यो प्रकरण । नियमित चोटिलो फलोअपकै कारण अख्तियारलाई मुद्दा अघि बढाउन बाध्य पारिएको हो । पत्रपत्रिकाले यो विषयलाई गम्भीरपूर्वक उठान नगरेको भए सायदै यसमा छिट्टै मुद्दा दायर हुन्थ्यो । ढिलाइ हुनुमा मुद्दा दायर नगर्ने नियत लुकेका छन् भन्ने शैलीमा समाचार समेत सम्प्रेषित भएका थिए । यो प्रकरणमा अख्तियारमा मुद्दा नचलाउन राजनीतिक दबाव नपरेको होइन । सुडान हतियार खरिद निर्णयदेखि रकम भुक्तानी हुँदासम्म तीनजना गृहमन्त्री संलग्न थिए (खड्का २०६८) ।

आमसञ्चारका माध्यमबाट यस्ता प्रशस्त आर्थिक अपराध प्रकरण सार्वजनिक भएका छन्- बहुचर्चित प्रतीतपत्र (एलसी) प्रकरणदेखि बैंकिङ घोटाला प्रकरणसम्म । गरिब र व्यवसायबारे सामान्य जानकारी पनि नभएका व्यक्तिका नाममा व्यापारिक फर्म खोल्ने र तिनैमार्फत कारोबार गरी विदेशी मुद्रा अपचलनका घटना भए । २०५१ मंसिरपछि प्रतीतपत्र घोटाला र न्यून धितोमा बैंक टगीका प्रकरण व्यापक मात्रामा आए । त्यतिबेला *कान्तिपुर* दैनिक र *देशान्तर* साप्ताहिकले यो प्रकरण नियमित रूपमा उठान गरेपछि सरकारले छानबिन कार्यदलसमेत बनाएको थियो । छानबिनले प्रतीतपत्र ३ अर्ब ६० करोड रूपैयाँ अपचलन भएको तथ्यांक सार्वजनिक गरेको थियो । संलग्न दोषीहरू पनि दण्डित हुन पुगेका थिए । सामान्य व्यक्तिलाई रोजगारी दिने, विदेश पठाइदिने प्रलोभनमा नागरिकता लिएर फसाउने काम भएका थिए ।

भ्रष्टाचारविरुद्ध प्रशस्त मात्रामा समाचार प्रकाशित भएको कुरा एउटा अध्ययनले पनि देखाउँछ । ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपालले सन् २००२ देखि २००३ सेप्टेम्बरसम्म पत्रिकामा प्रकाशित भ्रष्टाचारसम्बन्धी समाचारको विश्लेषण गरेको थियो । उसले त्यतिबेला *कान्तिपुर*, *राजधानी*, *नेपाल समाचारपत्र*, *हिमालय टाइम्स*, *स्पेसटाइम*, *गोरखापत्र*का अतिरिक्त अंग्रेजी दैनिक *द काठमाण्डू पोस्ट*, *द हिमालयन टाइम्स*, *द राइजिङ नेपाल*मा छापिएका समाचारको हिसाब-किताब निकालेको थियो । उसले त्यस अवधिमा भ्रष्टाचारविरुद्ध लेखिएका

^९ अधिकारीसँग २०६८ मंसिर १० मा गरिएको कुराकानी ।

३ हजार २४ ओटा समाचारको फेहरिस्त उतारेको थियो । तीमध्ये पूर्णतः भ्रष्टाचारकै विषयमा मात्र केन्द्रित १५ सय १२ ओटा समाचार विश्लेषण गरियो । ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपालका अनुसार राजधानीमा २८६, नेपाल समाचारपत्रमा २६१, कान्तिपुरमा २४४, स्पेसटाइममा २४१, गोरखापत्रमा १९५, हिमालय टाइम्समा १२३, अंग्रेजी पत्रिका द काठमाण्डू पोस्टमा ७५, द हिमालयन टाइम्समा ५७, द राइजिङ नेपालमा ३० ओटा समाचार भ्रष्टाचारविरुद्ध केन्द्रित थिए (ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपाल सन् २००४ : १९) ।

सरकारी सञ्चारमाध्यम र अंग्रेजी दैनिकका तुलनामा निजी क्षेत्रबाट नेपाली भाषामा प्रकाशित दैनिक अखबारले भ्रष्टाचारसम्बन्धी समाचार बढी मात्रामा सम्प्रेषण गरेको देखिन्छ । अध्ययनको निष्कर्षमा भनिएको छ, "यो तथ्यांकले नेपालमा भ्रष्टाचारविरुद्धका रिपोर्टिङबाट असन्तुष्ट हुनुपर्ने अवस्था छैन, यो तथ्यांक पर्याप्त हो । छापामाध्यमले विनाहिचकिचाहट भ्रष्टाचारविरुद्धका समाचार प्रशस्त मात्रामा प्रकाशित गरेका छन् । यसलाई उल्लेखनीय उपलब्धिका रूपमा लिनुपर्छ" (ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपाल सन् २००४ : ७) ।

भ्रष्टाचार रिपोर्टिङका समस्या र चुनौती

तथ्यांकले भ्रष्टाचारविरुद्ध प्रशस्त मात्रामा समाचार उठान भएको देखाए पनि अनुसन्धानमूलक पक्ष कमजोर रहेको अनुभव ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपालका कार्यकारी निर्देशक आशिष थापाले सुनाए । उनका अनुसार, भ्रष्टाचारविरुद्धका समाचारमा स्पष्ट स्रोत अभावमा अनुमानित शैली अपनाएको पाइयो । समाचार पढेपछि कसरी भ्रष्टाचार भएछ बुझ्नै नसकिने छन् । विषयवस्तुको गहिराइसम्म पुगेर खोजी गर्ने, तथ्य पुष्टि गर्न अपनाउनुपर्ने विधि प्रयोग नहुँदा प्रकाशित समाचारले जति प्रभाव पार्नुपर्थ्यो, त्यसमा चुकिरहेको पाइन्छ ।^{१०}

खोज पत्रकारिता केन्द्रका सम्पादक राजेन्द्र दाहालको विश्लेषण पनि लगभग थापाकै जस्तो छ । उनको विश्लेषणमा, भ्रष्टाचारसम्बन्धी रिपोर्टिङमा पत्रकारहरूले हतारो विधि अपनाएकाले कहिल्यै पनि गहिराइमा पुग्ने प्रयास गरेको देखिँदैन । त्यसमा निरन्तर 'फलोअप' नहुँदा उठान भएका मुद्दाहरू बिस्तारै अमूर्त हुँदै जान्छन् । कतिपय विषय बीचैमा छाडिदिन्छन्, त्यो नियतवश पनि हुन सक्छ या सञ्चारगृहले प्राथमिकता नदिएपछि पत्रकारले चासो नराखेका पनि हुन सक्छन् ।^{११}

^{१०} थापासँग २०६८ मंसिर १३ मा गरिएको कुराकानी ।

^{११} दाहालसँग २०६८ मंसिर १६ मा गरिएको कुराकानी ।

पुराना पत्रकार हरिहर विरही भ्रष्टाचारसम्बन्धी विषय उठाउन तत्पर देखिए पनि सतहमा मात्रै पत्रकारहरू सीमित हुनुको कारण खोजी गर्नुपर्ने तर्क गर्छन् । उनी भन्छन्, "मलाई आश्चर्य लाग्छ, भ्रष्टाचारविरुद्ध रिपोर्टिङमा उत्साही र जाँगरिला पत्रकार किन लाग्न सकिरहेका छैनन् ? अपेक्षाअनुरूप भ्रष्टाचारविरुद्ध रिपोर्टिङ भएका छैनन् । यतिबेला साधन स्रोतको कमी छैन, वातावरण खुला छ । पञ्चायतमा जस्तो मिसन पत्रकारिताको युग पनि छैन । व्यावसायिक पत्रकारिता गर्न आएको जमातले गम्भीर आर्थिक अपराधविरुद्ध जाँगर देखाउन सक्नुपर्छ । पत्रकारिताको उद्देश्य समाजलाई सही बाटो देखाउनु पनि हो, समाजलाई त्यो गुन लगाउन पत्रकारहरू चुकिरहेका छन् ।"^{१२}

तीनै जनाको तर्कले यो स्पष्ट गराउँछ कि भ्रष्टाचारसम्बन्धी रिपोर्टिङमा पत्रकारहरू जरोमै पुग्ने जाँगर कमैमात्र देखियो । उनीहरूका तर्कमा भ्रष्टाचार गर्नेहरू शक्तिशाली हुने हुँदा पत्रकारहरूले जोखिम उठाउन नचाहेका पनि हुन सक्छ । भ्रष्टाचारविरुद्धको खोज पत्रकारितामा देखिएका कमजोरीलाई निम्न शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ :

हतारको परिणति

दैनिक पत्रिकामा कार्यरत पत्रकारहरू डेडलाइनको मारमा हुन्छन् । उनीहरू सधैं हतारमा हुन्छन् । प्रत्येक दिन एउटा रिपोर्टिङ बुझाउनुपर्ने बाध्यताबाट मुक्ति नपाएसम्म भ्रष्टाचारजस्तो गम्भीर विषयमा रिपोर्टिङ हुन सक्दैन । उनीहरू दिनहुँ सूचना संकलन गर्ने र त्यही दिन लेख्नुपर्ने हतारोमा हुन्छन् । भ्रष्टाचारजस्तो गम्भीर अपराध एकै दिन भेट्ने र लेख्ने काम हुन सक्दैन । यसका निम्ति धेरै दिन लगाएर सूचना संकलन गर्ने र प्रशोधन गर्ने विधि चाहिन्छ । एउटा समाचार लेख्नुपर्ने 'दैनिकी दौड'को बाध्यताले गुञ्जिरहेका पत्रकारबाट चाहेर पनि अनुसन्धानमूलक समाचार आइरहेका छैनन् ।

कुनै पनि विषयको गहिराइमा पुगेर खोजी गर्ने, विश्वसनीय तवरमा प्रस्तुत गर्ने कामका लागि साप्ताहिक अखबार र पाक्षिक म्यागेजिनहरू उपयुक्त माध्यम हुन सक्छन् । तर हामीकहाँ प्रकाशनमा आएका अधिक साप्ताहिक र पाक्षिकले त्यसका निम्ति समय खर्ची आफूलाई शक्तिशाली माध्यमका रूपमा प्रस्तुत गर्न चाहेको पाइँदैन । उनीहरू राजनीतिक टीकाटिप्पणीमै रमेका छन् । पाक्षिक *हिमाल* खबरपत्रिकाका सम्पादक किरण नेपाल भन्छन्, "दैनिक पत्रिकाका

^{१२} विरहीसँग २०६८ मंसिर ५ मा गरिएको कुराकानी ।

तुलनामा साप्ताहिक र पाक्षिकलाई काम गर्ने प्रशस्त समय हुन्छ, काम गर्न पनि सकिन्छ । तर अनुसन्धानमूलक रिपोर्टिङका निम्ति राम्रो लगानी गर्नुपर्छ र स्रोत-साधन पनि बढी चाहिन्छ । तर त्यसका लागि लगानी हुन सकेको छैन । लगानी कम भएपछि अनुसन्धानमूलक पत्रकारिता सम्भव हुँदैन ।^{१३}

धेरैजसो राजनीतिक समाचार दैनिक अखबार, एफएम रेडियो र टेलिभिजनमा प्रसारण भइसकेका हुन्छन्, साप्ताहिक अखबारले तिनै तथ्यमा रमाउनेभन्दा समायानुकूल परिवर्तन गरी अनुसन्धानपरक र खोजीमूलक लेखन कार्यमा समय दिने हो भने तिनको अस्तित्व फरक ढंगले समाजमा स्थापित हुने थियो । उनीहरूले आफूलाई परिवर्तित भूमिकामा ढाल्न नसक्दा कुनै बेला बजारमा चर्चित मानिने साप्ताहिक अखबारहरू पनि विस्थापित हुने तर्खरमा देखिन्छन् । अनुसन्धानमूलक र खोजी पत्रकारिता गर्ने रणनीतिसहित आफूलाई नयाँ भूमिकामा ढाल्ने हो भने साप्ताहिक अखबारको गुमेको वर्चस्व स्थापित हुन सक्छ ।

तथ्यको बेमेल

भ्रष्टाचार तथा आर्थिक अपराधसम्बन्धी समाचार लेखनमा तथ्यांकहरू मिल्नुपर्छ । तथ्य स्थापित गर्न पत्रकारहरूमा लिखित निर्णयको कपी खोज्ने, त्यससम्बन्धी डकुमेन्टहरूको अध्ययन नगर्ने प्रवृत्तिका कारण गम्भीर प्रकृतिका समाचारहरू पनि अविश्वसनीय बन्न पुगेका छन् । तथ्य र सत्य नखोजी समाचार सम्प्रेषण गरेमा त्यसले गम्भीर रूप पाउन सक्दैन या छानबिनको दायराभित्र पनि नपर्न सक्छ । किनभने आमसञ्चारमाध्यममा आएका भ्रष्टाचार र आर्थिक अनियमिततासम्बन्धी समाचारका आधारमा अख्तियार दुस्त्रययोग अनुसन्धान आयोगले छानबिन अघि बढाउने गर्छ ।

तर कतिपय बेला सञ्चारमाध्यमले गलत तथ्यांक दिई अनुसन्धान निकायहरूलाई अप्ठ्यारो पार्छन् । अख्तियारका अधिकारीहरूबाट बेलाबखत गुनासो आउने गर्छ, "पत्रकारहरूले गलत तथ्यांक प्रस्तुत गरेर हाम्रो छानबिनलाई संकटमा पार्छन् ।" जस्तै : आयोजना जम्मा ५० लाख रूपैयाँको हुन्छ, तर समाचारमा करोडौँ भ्रष्टाचार भयो भनी छापिन्छ । यसले के स्पष्ट हुन्छ भने पत्रकारले आयोजनासम्बन्धी कुनै पनि कागजात अध्ययन र सम्बन्धित निकायसँग सामान्य सोधपुछ गर्ने प्रयास समेत गर्दैनन् । केवल हल्लाका आधारमा मात्र समाचार लेखिँदाको परिणाम हो यो ।

^{१३} नेपालसँग २०६८ पुस २६ मा गरिएको कुराकानी ।

अख्तियार दुस्प्रयोग अनुसन्धान आयोगका प्रवक्ता ईश्वरी पौडेल दैनिक अखबारमा भ्रष्टाचारसम्बन्धमा आएका समाचारलाई प्राथमिक सूचनाका रूपमा लिने उल्लेख गर्छन् । उनी भन्छन्, "समाचारमा आएका तथ्यको पछि लाग्दा कहिलेकाहीँ आयोग निकै अप्ठ्यारोमा पर्छ । एउटाले अर्कोलाई सिध्याउने नियतवश औजारका रूपमा पत्रकारले वास्तविक सूचनालाई पनि बंग्याउने गरेको पाइयो । कतिपय बेला अनुसन्धानमा आधारित नहुँदा पत्रिकाको सूचनालाई वास्तविक ठान्न सक्ने अवस्था छैन ।"^{१४}

आयोजनाको वास्तविक रकमसमेत पत्ता लगाउन नसक्नेले भ्रष्टाचारको तथ्य कसरी मिलाउन सक्छ ? यही प्रश्न राख्दै अनुसन्धान अधिकृतहरूले बीचैमा त्यो प्रकरण छाडिदिन्छन् । त्यसले आयोगमा कार्यरत अधिकारीहरूको समय बर्बादी त गर्छ नै त्यसअतिरिक्त पत्रकारितामाथि पनि अविश्वसनीय वातावरण सिर्जना गराउँछ । फाइल बीचैमा बन्द गरेपछि ५० लाख रूपैयाँकै आयोजनामा पनि अनियमितता भएको रहेछ भने छुट पाउने अवसर भ्रष्टाचारीलाई प्राप्त हुन्छ ।

अख्तियारका पूर्वप्रमुख आयुक्त सूर्यनाथ उपाध्याय विश्वसनीय प्रकृतिका अखबारमा प्रकाशित समाचारलाई मात्र आयोगले विशेष चासो राख्ने उल्लेख गर्छन् । उनका अनुसार, अखबारमा भ्रष्टाचारका समाचारलाई आयोगले आफ्नो जानकारीमा राख्छ, त्यसमा पनि दैनिक अखबारलाई बढी प्राथमिकता दिइन्छ । राजनीतिक रूपले रंगिएका साप्ताहिक अखबार, जो पूर्वाग्रही देखिन्छन्, तिनबारे कमै मात्रामा ध्यान दिइन्छ । विश्वसनीय अखबारमा तथ्यसहित छापिएका समाचारमा आयोगको सामान्य अनुसन्धानले गडबडी भएको पाएमा विस्तृत अनुसन्धान प्रक्रिया अघि बढाइन्छ । अलिक बढाइचढाइ गरिएको र तथ्य हेर्दा असहज लाग्ने किसिमले प्रस्तुत भएका समाचारबारे कमै अघि बढिन्छ । यद्यपि आयोगको धेरैजसो विषय उठानमा सञ्चारमाध्यमको हात हुन्छ ।^{१५}

आयोगका अधिकारीहरू पत्रकारसँग त्यस्तै एउटा घटना सुनाउने गर्छन् । उनीहरूका अनुसार, भन्सार विभागका महानिर्देशकले विदेशमा सम्पत्ति लुकाएको चेक नम्बरसहितको विवरण एक साप्ताहिक पत्रिकामार्फत सार्वजनिक भयो । प्रकाशित सामग्रीलाई आधार मानेर अख्तियार दुस्प्रयोग अनुसन्धान आयोगले छानबिन अघि बढायो । तर प्रारम्भिक अनुसन्धानमै के पत्ता लाग्यो भने पत्रिकामा उल्लिखित बैंक त्यो सहरभित्र कतै नभएको पाइयो । त्यसपछि फाइल त्यतिकै थन्क्याउनुको विकल्प

^{१४} पौडेलसँग २०६८ मंसिर ५ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१५} उपाध्यायसँग २०६८ असोज २६ मा गरिएको कुराकानी ।

अख्तियारसँग भएन । अख्तियारका अधिकारीले त्यसपछि त्यो पत्रिकामा प्रकाशित हरेक सामग्रीलाई शंकाको दृष्टिले हेर्न थाले । विश्वसनीयता गुमाएको एउटा समाचारका कारण त्यसमा प्रकाशित अरु समाचारलाई पनि त्यही रूपमा अख्तियारका अधिकारीहरूले हेर्छन् । अविश्वसनीय तथ्यबाट विश्वसनीयता गुमाएपछि कतिपय बेला भ्रष्टाचारसम्बन्धी वास्तविक समाचार पनि आयोगको छानबिनमा नपरेको देखिन्छ ।

सूर्यनाथ उपाध्याय 'खोज पत्रकारिता सीप'को अभावमा प्रतिकूल असर परेको टिप्पणी गर्छन् । उनि लेख्छन्, "कुनै पनि फौजदारी अपराध मानिने क्रियाकलापबारे समाचार सम्प्रेषण गर्दा आफ्नै अनुसन्धाता हुनुपर्ने अपेक्षा राखिन्छ । अख्तियारको दुस्प्रयोग पनि फौजदारी अपराधअन्तर्गत नै पर्ने हुँदा यसको रिपोर्टिङ गर्ने संवाददाताहरू पनि अनुसन्धानमुखी हुनु आवश्यक छ" (उपाध्याय २०६० : ६) ।

शब्दको प्रयोगमा असावधानी

भ्रष्टाचारसम्बन्धी उजुरी परेपछि त्यसमा संलग्नलाई बयानका निम्ति अख्तियारमा बोलाउने र कतिपय बेला तिनलाई पत्राउ पनि गरिन्छ । तर सञ्चारमाध्यममा 'भ्रष्टाचारी पत्राउ' भन्ने शीर्षकमा समाचार छापिन्छ । आयोगले पत्राउ गर्दैन या बयान लिँदैन कसैलाई पनि भ्रष्टाचारी भन्न मिल्दैन । भ्रष्टाचारी साबित हुन आयोगले अनुसन्धान गरी विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गर्छ । विशेष अदालतले फैसला गरेपछि पनि त्यसमा चित नबुभेरेर सर्वोच्च अदालतसम्म वादी या प्रतिवादी दुवै पुग्न सक्छन् । जबसम्म सर्वोच्च अदालतले भ्रष्टाचार भएको प्रमाणित गर्दैन, तबसम्म कसैलाई 'भ्रष्टाचारी' भनेर लेख्न मिल्दैन । सञ्चारमाध्यमले थुप्रै व्यक्तिलाई भ्रष्टाचारीको पगरी गुथाइसकेका छन् । कानुनी रूपमा पूर्वमन्त्री चिरन्जीवी वाग्ले, वायु सेवा निगमका पूर्वकार्यकारी अध्यक्ष रामझ चतुर्वेदीलाई 'भ्रष्टाचारी' भन्न मिल्छ । कानुनी ज्ञानको जान या अज्ञानमा सञ्चारमाध्यममा यस्ता लेखन र बोली प्रशस्त मात्रामा पढ्न र सुन्न पाइन्छ ।

पूर्वायुक्त सूर्यनाथ उपाध्याय सञ्चारमाध्यमका अपठचारा प्रकृतिका रिपोर्टिङले आयोगको अनुसन्धानलाई समेत प्रभाव पारेको तर्क प्रस्तुत गर्छन् । उनका अनुसार :

अनुसन्धान हुँदैन कुनै पनि व्यक्ति अपराधी नै हुनुपर्छ भन्ने हुँदैन । अनुसन्धानका क्रममा कसैलाई जानकारीको स्रोतव्यक्तिका रूपमा बोलाइएको हुन्छ । त्यसबाहेक आरोपित व्यक्ति अनुसन्धानका क्रममा निरपराधी देखिन सक्छ । यस्तो स्थितिमा केवल चर्चित हुने र धेरै बिक्नेमात्र मनसाय राखेर कुनै अनुसन्धानाधीन विषयलाई 'हट न्यूज'का रूपमा सम्प्रेषण गर्दा ती व्यक्तिलाई पर्ने मानसिक आघात र सामाजिक तनावप्रति सञ्चारकर्मीहरू सजग हुनुपर्छ (उपाध्याय २०६० : ६) ।

भ्रष्टाचार प्रमाणित गर्न पर्याप्त प्रमाण खोज्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ र अझ ती पनि ज्यादै भरपर्दा हुनुपर्छ । नत्र कसुर स्थापित गराउन सकिँदैन । भ्रष्टाचारको समाचार लेखन पूर्ण सावधानीसाथ हुनुपर्छ । गलत तथ्यका कारण निर्दोष व्यक्तिमाथि लक्षित हुन गयो भने त्यसले समाजमा नराम्रो असर पार्न सक्छ । मानहानिको मुद्दा खेप्नुपर्ने बाध्यता आइपर्छ । अर्कातिर शक्तिशाली वर्गको बाहिरी मुलुकसँग राम्रो सम्बन्ध हुन्छ । अनुचित तवरमा कमाएको पैसा लुकाउन पठाउनेदेखि उनीहरूबाट फिर्ता ल्याएर वैध तुल्याउनेसम्मका काम हुन्छन् । जसको प्रमाण फेला पार्न निकै कठिन हुन्छ ।

फलोअपको अभाव

दैनिक अखबार दैनिक घटनामै बढी रोमाञ्चित हुन्छन्; त्यहाँ पत्रकारहरू पनि त्यसैमा अल्मलिएका हुन्छन् । व्यावहारिक रूपमा हेर्दा समय अभावकै कारण दैनिक अखबारलाई विस्तृत रूपमा खोजी र त्यसलाई प्रस्तुत गर्ने कठिनाइ हुने गर्छ । उनीहरू प्राप्त तथ्यहरूको गहिराइमा पुग्ने भन्दा पनि जे-जति प्राप्त भएको छ, त्यसलाई तत्कालै 'स्कूप' (सनसनीपूर्ण समाचार) प्रस्तुत गर्नमा जोड दिन्छन् । त्यसमाथि आमसञ्चारमाध्यममा संख्या थपिने क्रमसँगै प्रतिस्पर्धा पनि निकै बढेको छ र संस्थालाई स्थापित गराउने क्रममा 'स्कूप'को खोजीलाई बढावा दिइएको छ । तर आफ्नो 'स्कूप'ले के असर पार्ने या पाउँछ भन्ने चाहिँ खोजी भइरहेको छैन ।

खासमा 'फलोअप' नियमित नहुनुमा पत्रकारमा 'स्कूप' खोज्ने प्रवृत्ति हाबी हुनु र आफूले उठान गरेका विषयवस्तुलाई टुंगोमा पुऱ्याउने चाहना नहुनु हो । अझ अधुरा सूचना र निरन्तर फलोअपको अभावमा विकृति लुकाउन खोज्नेलाई बल मिलेको छ । किनभने सूचना बाहिर गइसकेको तथ्य बुभेपछि फाइल लुकाउनेदेखि प्रमाण नष्ट गर्ने काममा पनि संलग्न पदाधिकारी लाग्ने खतरा रहन्छ ।

नेपाल पत्रकार महासंघका पूर्वअध्यक्ष धर्मेन्द्र भा भन्छन् :

गम्भीर प्रकृतिका समाचार लेखिसकेपछि त्यसमा पत्रकारहरूले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा भयो भन्ने ठान्छन् र त्यो विषय बीचैमा छाडेर अर्कैमा लाग्छन् । आफूले उठान गरेका विषयले के-कस्तो असर पार्ने र सरोकारवाला निकायले त्यसमा के गरिरहेका छन् भनी फेरि समाचार खोजी गर्नेमा पत्रकारहरू चुकिरहेका छन् । अर्कातिर मिडिया हाउसले पनि समाचार छापेपछि त्यसको उत्तरदायित्व लिने र सम्बन्धित संवाददाताहरूलाई घच्च्याउने

गरेको पाइँदैन । संस्थाले पनि समाचारको उत्तरदायित्व लिँदै टुंगोमा पुऱ्याउने जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्छ । संस्थागत रूपमै फलोअपका निम्ति प्रोत्साहित गरिनुपर्छ ।^{१६}

भाकाअनुसार, अनियमित क्रियाकलापमा जोडिने वर्ग शक्तिशाली हुन्छन्, समाचार छापिएपछि धम्की आउन सक्छन् । दबाब र प्रभावबाट मुक्त हुन नसक्दा 'फलोअप पत्रकारिता'लाई असर गरेको हुन सक्छ । अभ्र केहीका हकमा 'विज्ञापनको सम्बन्ध' पनि जोडिन पुग्छ ।

आमसञ्चारमाध्यममा फलोअप नै नभएको भने होइनन् । कतिपय ठूलो र विवादित विषयमा फलोअप भएका छन्, पर्याप्त मात्रामा नभएको भने पक्कै हो । *हिमाल* खबरपत्रिकाका सम्पादक किरण नेपाल भन्छन् :

सिद्धान्ततः नियमित फलोअपविनाको पत्रकारितालाई पत्रकारिता भनिँदैन । पाक्षिक पत्रिकाको हकमा फलोअपमा छिटोछिटो घटनाक्रम बदलिने कारणले पनि फलोअप अप्ठ्यारो हुन्छ । ठूलो प्रकरणका हकमाबाहेक एउटा पत्रिकाले इस्यु बनाएको विषय अर्को पत्रिकाले अधि बढाउन नचाहने शैलीले समस्या देखिएको छ । युनिटी प्रकरण *हिमाल*ले उठाएको थियो, दैनिक पत्रिकाले पनि त्यसलाई फलोअप गरेपछि मात्रै ठूलो त्यसले प्रकरणको रूप लियो । भ्रष्टाचार तथा आर्थिक अनियमिततासम्बन्धी एउटा पत्रिकाले रिपोर्टिङ गरेको विषयलाई अर्कोले फलोअप नगर्ने शैली त्याग्नुपर्छ । मुलुकको हितमा संयुक्त रूपमा अधि बढ्ने शैली विकसित हुनुपर्छ ।^{१७}

*हिमाल*ले मदिरामा स्टिकर प्रकरण सार्वजनिक गरे पनि त्यसको 'फलोअप' गरेको भने पाइँदैन । प्रकरणपछि मदिरा उत्पादन कम्पनी बन्द भए पनि गलत काममा संलग्न कम्पनीका मालिकले छलेको राजस्व बुझाएका छैनन् । मदिरा कम्पनीका मालिक पत्राउ पनि परेका छैनन् । उसले नियमित फलोअप नगरेपछि राजस्व महाशाखाले पनि मौनता साँधेको देखिन्छ । *हिमाल*का सम्पादक किरण नेपालअनुसार, मदिरा स्टिकर प्रकरण *हिमाल*ले उठान गरेपछि त्यो विषयले राम्रो 'इम्याक्ट' पाऱ्यो र दैनिक पत्रिकाहरूले पनि त्यसलाई इस्यु बनाए । पन्ध्र दिने म्यागेजिन भएको हुँदा त्यो विषयले घटना धेरै बाहिर आइसकेको थियो, फलोअपका रूपमा त्यसलाई कभर स्टोरी बनाउन सक्ने अवस्था रहेन ।^{१८}

^{१६} भ्रष्टाचार २०६८ माघ १ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१७} नेपालसँग २०६८ पुस २६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१८} नेपालसँग २०६८ पुस २६ मा गरिएको कुराकानी ।

आमसञ्चारमाध्यममार्फत तथ्यगत र नियमित फलोअप भएपछि मुलुकका उच्चपदस्थ व्यक्तिका निम्ति भन्सार छुटमा सवारी साधन भित्र्याउने निर्णय खारेज भएको थियो । सांसदलाई फकाउन २०५२ माघमा तत्कालीन शेरबहादुर देउवा सरकारले भन्सार तथा बिक्रीकर छुटमा गाडी भिकाउन दिने निर्णय गर्‍यो । सांसदहरू संसदीय अभ्यासमा भन्दा पनि सुविधाको गाडी भिकाएर नाफा कमाउने धुनमा लागे । गरिब मुलुकका २३६ जना जनप्रतिनिधिहरूले महँगा गाडी किने । गाडी सुविधाको अति विरोध र आलोचना भएपछि २०५५ वैशाखमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला सरकारले त्यो सुविधाको व्यवस्था खारेज गरेको थियो । तर यस्ता उदाहरण धेरै छैनन् ।

अनुसन्धान बिट नहुनु

नेपालका कुनै पनि ठूला सञ्चारगृहमा अनुसन्धान 'ब्युरो' त परे जाओस् भ्रष्टाचारसम्बन्धी रिपोर्टिङ 'बिट'समेत छुट्ट्याएको पाइँदैन । फरक-फरक बिटमा काम गर्ने पत्रकारहरूले बेलाबखत र छिटपुट रूपमा आफ्नो कार्यक्षेत्रमा फेला परेका आर्थिक अपराधका विषय बाहिर ल्याउने गर्छन् । तिनीहरूको रिपोर्टिङले केही हदसम्म खराब क्रियाकलाप उदागो पार्ने गर्छ, तर त्यो पर्याप्त हुँदैन ।

गोप्य वा रहस्यमय विषयको गहिराइसम्म पुगेर सत्य/तथ्य विस्तृत तवरमा सार्वजनिक गर्ने कामलाई अनुसन्धान पत्रकारिता भनिन्छ । खास घटनाको गोप्यतालाई खोजी गरेर पर्दाफास गर्नु नै अनुसन्धानमूलक पत्रकारिता हो । शासकीय वृत्तबाट हुने भ्रष्टाचार, अनियमितता र अपराध नै अनुसन्धानका खास विषय हुन् । यस्ता घटनामा राष्ट्रका ठूला पदाधिकारी र शक्तिसम्पन्न वर्गको संलग्नता हुन्छ । तिनको प्रमाण हरतरहबाट गोप्य राखिएका वा नष्ट गरिएका हुन्छन् । ती लुकेका तथ्य अनुसन्धान गर्न सजिलो हुँदैन । यस्ता कार्यमा शक्तिशालीको संलग्नता हुने हुँदा अनुसन्धान कार्य जोखिमपूर्ण हुन्छ ।

अनुसन्धानमूलक पत्रकारितामा म्यागासेसे पुरस्कार प्राप्त पत्रकार शैला कोरोनेलका अनुसार :

दैनिक घटनाको समाचार सम्प्रेषण गर्ने, सूचना मात्र चुहाउने, एकतर्फी स्रोतमा आधारित, सूचनाको दुस्प्रयोग गर्नुलाई अनुसन्धानमूलक पत्रकारिता भनिँदैन । अनुसन्धानमूलक पत्रकारिता भनेको पहरेदार बन्ने, नियम-कानूनको उल्लंघन गरी अनुचित लाभ हासिल गर्नेहरूको पर्दाफास गर्ने, शासकीय सत्ता सञ्चालन गर्नेहरूलाई जवाफदेही बनाउने प्रक्रिया हो । धेरैले सूचना चुहाउनुलाई मात्र अनुसन्धानमूलक पत्रकारिता ठान्ने गर्छन् । तर त्यसो

होइन । चुहिएको सूचनाबाट खोजमूलक पत्रकारिता प्रारम्भ हुन सक्छ । तर पत्रकार आफैँले त्यसमा गहिरो ढंगले खोजिएको, सन्दर्भसमेत खोजी गरी प्राप्त तथ्यहरू पूर्णतः जाँच गरिएपछि मात्रै त्यसले अनुसन्धानमूलक पत्रकारिताको दर्जा प्राप्त गर्छ । अर्थात्, शक्तिसम्पन्न र उच्चस्तरीय ठाउँका गलत क्रियाकलापलाई पूर्णरूपले उदांगो पार्नु अनुसन्धानमूलक पत्रकारिता हो (कोरोनेल सन् २००९ : १-२) ।

कोरोनेलद्वारा प्रस्तावित मान्यता हेर्ने हो भने हामीकहाँ त्यसरी खोजमूलक पत्रकारिताको अभ्यास भएकै छैन । सञ्चारगृहमा कार्यरत पत्रकारहरूले अनुसन्धानमूलक पत्रकारिता आवश्यक नठानेका होइनन् । *कान्तिपुर* दैनिकमा २०६० मा अनुसन्धानमूलक रिपोर्टिङ्ग गर्ने उद्देश्यसहित ब्युरो गठन गरिए पनि त्यसले निरन्तरता पाउन सकेन । ब्युरोमा कार्यरत संवाददाताहरूले विकासे आयोजनामा हुने आर्थिक चलखेल, स्वास्थ्य मन्त्रालयअन्तर्गत विदेशी सहायतामा आएका रकममा भएका अनुचित गतिवधि बाहिर ल्याएका थिए । तर ब्युरोमा खटिएकाहरू दैनिक रिपोर्टिङ्गमा पनि खट्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना हुँदै गएपछि त्यो स्वतः खारेज हुन पुगेको थियो । अन्य बिटमा जनशक्ति अभाव भएपछि खोजमूलक ब्युरोका संवाददाता परिचालन गर्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना हुन पुग्यो । बिस्तारै ब्युरो छिन्नभिन्न हुन पुग्यो । आमसञ्चारमाध्यमहरू भर्खर संस्थागत रूप लिने शैलीमा रहेकाले र आवश्यक जनशक्तिको अभावमा चाहेर पनि 'अनुसन्धान ब्युरो' बन्न सकिरहेका छैनन् ।

*अन्नपूर्ण पोष्ट*का कार्यकारी सम्पादक गुणराज लुङ्गटेल आ-आफ्नो बिट सम्हालेका व्यक्तिहरूबाटै कार्यक्षेत्रमा परेका भ्रष्टाचारका मुद्दाहरू बाहिर ल्याएको उल्लेख गर्छन् । उनका अनुसार, जसरी र जुन मात्रामा भ्रष्टाचार बढिरहेको छ, त्यसअनुरूप स्वतन्त्र तवरमा अनुसन्धान गरी रिपोर्टिङ्ग गर्ने शैली विकसित भएको छैन । आफैँ खोजी गरेरभन्दा पनि स्रोतले उपलब्ध गराएको सूचनामा मात्रै भ्रष्टाचारसम्बन्धी रिपोर्टिङ्ग आधारित छन् । भ्रष्टाचारसम्बन्धी अनुसन्धानमूलक पत्रकारिताका निम्ति सञ्चारगृहहरूमा ब्युरो नै निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।^{१९}

नागरिक दैनिकमा पनि यही स्थिति हो । त्यहाँ फरक-फरक बिटका संवाददाताबाट बेलाबखत रिपोर्टिङ्ग हुनेबाहेक त्यसैका निम्ति ब्युरो खोलिएको छैन । *नागरिक* दैनिकका राजनीतिक ब्युरो सम्पादक किरण भण्डारीका अनुसार अनुसन्धान या खोजी गर्ने ब्युरोको अभावमा सतही रिपोर्टिङ्गमात्र आएका छन् ।

^{१९} लुङ्गटेलसँग २०६८ मंसिर २५ मा गरिएको कुराकानी । लुङ्गटेल हाल *नागरिक* दैनिकमा कार्यरत छन् ।

धेरैजसो रिपोर्टिङ प्रतिवेदनमा आधारित छन् । आफैं खोजी गरेर लेखिएका समाचारहरू न्यून मात्रामा छन् । आफैं अनुसन्धान गरी तथ्य स्थापित गर्न अनुसन्धान या खोजी गर्ने ब्युरो स्थापित गर्नु जरूरी देखिन्छ ।^{२०}

बिट रिपोर्टरबाट भ्रष्टाचारको रिपोर्टिङको पूर्णतः अपेक्षा गर्न सकिँदैन । अभिलामो समय एउटै बिटमा कार्यरत पत्रकारले आफ्नो कार्यक्षेत्रका अधिकारीहरूसँग गहिरो सम्बन्ध गाँसिसकेका हुन्छन्, तिनलाई अपठचारो पर्ने विषय लुकाइदिने या तोडमोड गरी सम्प्रेषित गर्ने खतरा पनि उत्तिकै रहन्छ । समाचार स्रोतको अनुचित प्रभावमा परी कसैलाई बदनाम गर्न गलत सूचना सम्प्रेषित हुने खतरा पनि त्यत्तिकै रहन्छ । सम्भावित अनुचित सम्बन्ध र संयन्त्र कटौती गर्न सरकारी निकायमा दुई/दुई वर्षमा कर्मचारीको सरुवा गरिएभै कुनै बिटमा केही समय काम गरिसकेपछि तिनलाई अर्को बिटको जिम्मेवारी दिने नीति अख्तियार गरेको खण्डमा केही हदसम्म फरकपन देखिन सक्छ ।

कतिपय सन्दर्भमा 'न्यूजरूम'मा 'प्रवक्ता-पत्रकार' भन्ने व्यंग्यात्मक स्वर व्यक्त भइरहेका हुन्छन् । अर्थात्, कुनै बिटको रिपोर्टरसँग सम्बन्धित निकायमा अनुचित कामकाबारे प्रश्न उठाएको खण्डमा उसले त्यसको खोजी गर्नुको सट्टा 'त्यस्तो कहाँ हुनु' भन्ने जवाफ दिने गर्छ । उसको जवाफभित्र त्यो निकायको खराब काम लुकाउने बदनियत हुन्छ । त्यसपछि 'तपाईं पत्रकार' कि अमूक निकायको 'प्रवक्ता' भनी प्रश्न उठाएका उदाहरण पनि प्रशस्त मात्रामा सुनिन्छ । संवाददाताहरूको निकटता र प्रभावित हुने शैली न्यूनीकरण गर्न आमसञ्चारमाध्यमहरूले बिट परिवर्तन गर्ने नीति लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसले कतिपय बेला पत्रिकाको गुणस्तर र विशेषज्ञतालाई असर गर्न सक्छ, किनभने कुनै विषयमा जानकार संवाददातालाई अर्को बिटमा सरुवा गर्दा उसले त्यो विषय बुझ्न फेरि समय लगाउनुपर्ने हुन्छ । अनुचित सूचना लुक्न सक्ने खतरा कम गर्न जानकार रिपोर्टरको बिट परिवर्तन गर्नु राम्रो हुन्छ ।

अनुसन्धानमूलक तालिमको अभाव

भ्रष्टाचारको रिपोर्टिङमा अनुसन्धान अपरिहार्य हुन्छ । घटनाको तथ्य फेला पार्न महिनी तथा वर्षौं लाग्न सक्छ । धैर्य र शालीनपूर्वक अन्वेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । तथ्य संकलनका दौरानमा दुःख, डर, त्रास, धम्की तथा चुनौतीको सामना गर्नुपर्नेदेखि अनुसन्धान रिपोर्ट सार्वजनिक भइसकेपछि पनि अनेक चेतावनी र

^{२०} भण्डारीसँग २०६८ मंसिर २६ मा गरिएको कुराकानी ।

भङ्गट बेहोर्नुपर्ने हुन्छ । यस्ता क्रियाकलापमा शक्तिशाली व्यक्तिहरूको संलग्नता हुने हुनाले भौतिक आक्रमणको जोखिम पनि त्यतिकै हुन्छ । अनुसन्धान पत्रकारिताको चुनौती स्वीकार नगर्ने हो भने धेरै सिक्ने र नाम कमाउने अवसर गुन्छ । एउटै अनुसन्धानले पनि पत्रकारलाई चर्चाको शिखरमा पुऱ्याउँछ । साहसी पत्रकारहरू चुनौती मोलेर आफूलाई स्थापित गराउन चाहन्छन् ।

भ्रष्टाचारविरुद्ध माहौल सिर्जना गर्न आमसञ्चारका माध्यमसँग धेरै अपेक्षा राखिन्छ । तर नेपालमा अनुसन्धानमूलक पत्रकारिताका दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्ने र त्यस्तो पत्रकारिताका निम्ति प्रेरित गर्ने पद्धतिकै अभाव छ । भ्रष्टाचारविरुद्ध धेरै गोष्ठी, सेमिनार र भाषणबाजी गरिन्छ, तर त्यसको अनुसन्धान गर्ने तौरतरिका सिकाइँदैन । ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनलले सात वर्षअघि नै भ्रष्टाचारविरुद्धको माहौल सिर्जना गर्न दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्न सुभाएको थियो । उसको सुभावमा अनुसन्धानमूलक पत्रकारिताका निम्ति संवाददाताहरूलाई तालिम, सम्पादकलाई भ्रष्टाचारविरुद्ध समाचार सम्प्रेषणका लागि प्रेरित गर्न छलफल, भ्रष्टाचारविरुद्ध लेख्ने पत्रकारलाई विषयगत शिक्षाका निम्ति लेखनवृत्ति उपलब्ध गराउनुपर्छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा आमसञ्चारमाध्यमको भूमिकाबारे नियन्त्रणकारी निकायलाई पनि शिक्षित पार्नुपर्नेदेखि तथ्य संकलनमा देखिएका बाधाहरूको निकास खोजिनुपर्छ (ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपाल सन् २००४) ।

ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल (टीआई) नेपालले आमसञ्चारमाध्यमलाई परिचालन र प्रेरित गर्ने उद्देश्यसहित पाँच वर्षसम्म तालिम, पुरस्कार र फेलोसिपको व्यवस्था गऱ्यो । टीआईका कार्यकारी निर्देशक थापाका अनुसार, पाँच वर्षमा राजधानी र बाहिरका गरी ८० जना पत्रकारलाई तालिम उपलब्ध गराइएको थियो । भ्रष्टाचारविरुद्ध लेख्न अभिप्रेरित गराउने उद्देश्यसहित पुरस्कार र फेलोसिप उपलब्ध गराएको प्रक्रिया नियमित भने हुन सकेको छैन ।^{२१}

अख्तियार दुस्र्ययोग अनुसन्धान आयोगले पनि भ्रष्टाचारविरुद्ध माहौल सिर्जना गर्न नियमित रूपमा पत्रकारहरूलाई प्रशिक्षित गर्न सकिरहेको छैन । उसले भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा सहकार्य गर्ने वातावरण निर्माण गर्ने उद्देश्यले २०६१ र २०६७ मा जम्माजम्मी दुइटा तालिम सञ्चालन गरेको थियो । आयोगका प्रवक्ता ईश्वरी पौडेल भ्रष्टाचारविरुद्ध लेखनमा सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दुवै ज्ञान पत्रकारलाई दिनुपर्ने अनुभूति गरे पनि व्यवस्थित ढंगले अघि बढ्न नसकेको स्वीकार्छन् । उनी भन्छन्, "भ्रष्टाचार छानबिनमा गरिने अनुसन्धान पद्धतिबारे

^{२१} थापासँग २०६८ मंसिर १३ मा गरिएको कुराकानी ।

पत्रकारहरूलाई तालिम दिएमा सतही रिपोर्टिङबाट मुक्ति पाउन सकिन्छ । त्यसका निम्ति आयोगले गृहकार्य गर्नुपर्ने अवस्था छ ।^{२२}

भ्रष्टाचारविरोद्ध दुई दशकदेखि नियमित जनमत सिर्जना गर्ने अभियानमा लागेका प्रोपब्लिकको असल शासन कार्यक्रमका निर्देशक केदार खडका "पत्रकारसँग धेरै अपेक्षा गरिएको, तर उनीहरूको दक्षता अभिवृद्धिमा कतैबाट लगानी र प्रेरणा दिने काम नभएको" उल्लेख गर्छन् । उनको संस्थाले सन् २००६ मा ३० जना पत्रकारलाई भ्रष्टाचारविरोद्ध रिपोर्टिङको तालिम दिएको थियो । उनी भन्छन्, "पत्रकारबाट भ्रष्टाचारविरोद्ध गहन रिपोर्टिङ अपेक्षा गर्ने हो भने कार्यरत संस्था, पत्रकारिता हकहितमा खोलिएका संस्था र सुशासनका पक्षपाती संस्थाहरूले पत्रकारलाई दक्ष बनाउन लगानी गर्नुपर्छ ।"^{२३}

खोज पत्रकारिता केन्द्रका अध्यक्ष राजेन्द्र दाहाल भन्छन् :

खासमा भ्रष्टाचार रिपोर्टिङमा लगनशीलता चाहिन्छ । पत्रकार आफैले डकुमेन्टको अध्ययन गरेर त्यसभित्र खराब तथ्य बाहिर ल्याउनेभन्दा पनि स्रोतले उपलब्ध गराएका सूचनामा मात्र पत्रकार निर्भर छन् । डकुमेन्ट अध्ययन गर्ने शैली अझै देखिन सकेको छैन । गम्भीर डकुमेन्टहरू अध्ययन गरी आफूलाई अघि बढाउने हो भने त्यससम्बन्धी विज्ञ हुन सकिन्छ ।^{२४}

भ्रष्टाचारमा अनुसन्धानमूलक पत्रकारिताका निम्ति राम्रो शिक्षा र तालिमको अभाव रहेको निष्कर्ष पत्रकार महासंघका अध्यक्ष गाउँलेको छ । उनी पनि लामो समयदेखि खोज पत्रकारिता केन्द्रसँग आबद्ध छन् र पत्रकारका हैसियत जाँचिरहेका छन् । उनका अनुसार, पत्रकारलाई अनुसन्धान कसरी गर्ने र तथ्य कसरी पस्कने भन्ने शैली नै सिकाउनुपर्ने हुन्छ । पत्रकारिता पेसामा आउनेहरूमध्ये धेरैजसोको शैक्षिक पृष्ठभूमि कमजोर हुने र तालिम नपाएपछि असल नियत हुँदाहुँदै पनि व्यवस्थित ढंगले भ्रष्टाचारसम्बन्धी खोजमूलक रिपोर्टिङ हुन सकेको छैन । खोजी पत्रकारिताका निम्ति व्यावसायिक सीप बढाउनुपर्ने अवस्था छ ।^{२५} सञ्चारगृह स्वयंले पनि दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्न तालिम र शिक्षा आवश्यक भएको महसुस नगरेका होइनन् । *कान्तिपुर* दैनिक व्यवस्थापनले वि.सं. २०५२

^{२२} पौडेलसँग २०६८ मंसिर ५ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२३} खडकासँग २०६८ कात्तिक १५ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२४} दाहालसँग २०६८ मंसिर १६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२५} गाउँलेसँग २०६८ कात्तिक १३ मा गरिएको कुराकानी ।

मा विदेशी विज्ञ पत्रकारलाई दुई महिनासम्म कार्यालयमा राखी संवाददाताहरूलाई रिपोर्टिङ खोजी र लेखनशैलीबारे नियमित तालिम दिएको थियो ।

भ्रष्टाचारविरुद्धको रिपोर्टिङ बिट रिपोर्टरबाट मात्र सम्भव हुँदैन । जिम्मेवार सञ्चारगृहले आफ्नो संस्थामा भ्रष्टाचार र खोजमूलक रिपोर्टिङका निम्ति 'अनुसन्धान सेल' निर्माण गर्नुपर्छ । समाजप्रति सञ्चारगृहको गम्भीर दायित्व हुन्छ, उनीहरूले शासकीय संयन्त्रमा भएका खराबीको गहिराइपूर्ण अध्ययनसहितका तथ्यहरू उजागर गरी दायित्व निर्वाह गर्न सक्छन् । पत्रकारले पनि आफूलाई 'भन्नुभयो' र 'बताउनुभयो' शैलीको पत्रकारिताबाट मात्र स्थापित गराउन सकिँदैन भन्ने मान्यता बसाउनैपर्छ ।

सीमित विषय/क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित

मुलुकमा दण्डहीनता र भ्रष्टाचार जति मात्रामा बढेको छ, सञ्चारमाध्यमबाट ती कर्तुत उदांगो पार्ने काम भएको छैन । हामीकहाँ भ्रष्टाचारसम्बन्धमा बढी मात्रामा राजनीति र प्रशासनकेन्द्रित भएर लेखिएको पाइन्छ । खोज पत्रकारिता केन्द्रका सम्पादक राजेन्द्र दाहालका अनुसार, सरकारी अधिकारीहरूबाट भएका भ्रष्टाचार बढी मात्रामा आउँछन् । सरकारी संयन्त्र बाहिरका अथाह भ्रष्टाचार र उपल्ला तहमा हुने नीतिगत भ्रष्टाचार कमै खोजी हुन्छ ।^{२६}

राजनीतिकर्मी, प्रशासकलाई जवाफदेही बनाउन आमसञ्चारमाध्यम र भ्रष्टाचार नियन्त्रणको जिम्मा पाएका संस्थाहरूले उनीहरूलाई कारबाहीको भागीदार बनाउनेसम्मको प्रयास नभएका होइनन् । अकूत सम्पत्ति, प्रतीतपत्र घोटाला प्रकरण, नक्कली सर्तिफिकेट र अनेक काण्डमा छानबिन र कारबाही तहसम्म पुऱ्याउन सञ्चारमाध्यमको पर्याप्त हात छ । सञ्चारमाध्यमले विशेष गरी राजनीति, प्रशासन र प्रहरीका भ्रष्टाचारका मुद्दा प्रशस्त मात्रामा उजागर गरेका छन् । सरकारी स्वामित्वका संस्थानभित्रका गलत क्रियाकलाप पनि सञ्चारबाट प्रशस्त मात्रामा आएका छन् ।

अनियमितता र भ्रष्टाचारको दृष्टिकोणले न्यायालय, सेना र विकास निर्माणका क्षेत्र पनि प्रमुख हुन् । तर यी क्षेत्रमा आमसञ्चारका माध्यमको पहुँच निकै कम छ । अझ अनुशासित संगठन मानिने सेनाभित्र सूचना दिने अधिकारीहरू 'कोर्ट मार्सल'को भागीदार बन्नुपर्ने खतरा उत्तिकै रहने हुँदा त्यहाँको सूचना पाउन निकै कठिन छ । विकास निर्माणसम्बन्धी ठेक्कापट्टामा 'डन'हरूकै प्रयोग हुन थालेपछि तिनीहरूविरुद्ध लेख्ने काम खतरापूर्ण बन्दै गएको छ ।

^{२६} दाहालसँग २०६८ मंसिर १६ मा गरिएको कुराकानी ।

अख्तियार दुस्त्रययोग अनुसन्धान आयोगलाई सेना र न्यायालय क्षेत्रको हकमा कुनै व्यक्तिमाथि ऊ पदबाट मुक्त भएपछि मात्रै अनुसन्धान गर्न पाउने अधिकार दिइएको छ । त्यसो हुँदा सेना र न्यायालय उन्मुक्त शैलीमा अघि बढेका छन् । नेपाली सेना र न्यायालयभित्रका भ्रष्टाचारको अनुसन्धान र कारबाही गर्न न स्थापित संयन्त्र छ न आमसञ्चारका माध्यमले बलियो पहुँच बढाएका छन् । अभि बेलाबखत न्यायालयभित्रका भ्रष्टाचारका प्रसंग र प्रकरण आए पनि सेनाबारे ज्यादै न्यूनमात्रै भ्रष्टाचारका समाचार छापिएका छन् । सैन्य क्षेत्र, जहाँ सामान्य हतियारदेखि हेलिकोप्टर खरिद पर्याप्त मात्रामा हुन्छन् । रासन ठेक्काको जालो निकै ठूलो छ ।

आमसञ्चारमाध्यममा न्यायिक विकृति र भ्रष्टाचारबारे कम मात्रामा समाचार देखापर्नुमा अदालतको मानहानि पनि एउटा कारण थियो । अदालतमाथि धेरै टिप्पणी गर्दा 'मानहानि' हुने डरले आलोचना नगर्ने र न्यायाधीशविरुद्ध खर्निँदा आफूमाथि पूर्वाग्रह हुन सक्ने डरले वकीलहरू पनि मौन रहने चलन थियो । न्यायमूर्तिहरू आफ्नाविरुद्ध बोल्ने र लेखेविरुद्ध मतियार लगाएर मानहानिको मुद्दा तेर्स्याउने गर्छन् । एकताका यस खालको प्रवृत्तिले फेसनकै रूप लिएको थियो ।

अर्कातिर न्यायालयमा सार्वजनिक सम्पत्तिको दुस्त्रययोगभन्दा पनि मुद्दाका वादी-प्रतिवादीबीच घुसको लेनदेन हुने हो । घुसको लेनदेन 'लिने र दिने' बीच मात्रै सीमित हुन्छ । व्यक्ति-व्यक्तिबीच हुने खेल आमसञ्चारका माध्यमले पत्ता लगाउन कठिन हुन्छ । उनीहरूको सम्पत्तिको वैधानिक स्रोत खोज्ने हिसाबले अनुमानित कसुरमा छानबिन अघि नबढाएसम्म घुसखोरी भएको छ या छैन भनी पत्ता लगाउन पनि कठिन हुन्छ ।

राज्यको ठूलो रकम खर्च हुने विकास निर्माणजस्ता प्राविधिक क्षेत्रका भ्रष्टाचार पहिचान गरी अनुसन्धान गर्नु निकै जटिल समस्या हो । प्राविधिक क्षेत्र भएका कारण भ्रष्टाचार भएको छ या छैन भनी पहिल्याउनु आमसञ्चारको पहुँचभन्दा बाहिरको सवाल हो भने भ्रष्टाचारसम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने अख्तियार दुस्त्रययोग अनुसन्धान आयोग र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रका लागि सजिलो विषय होइन । प्राविधिक काममै संलग्नबाहेक बाह्य व्यक्तिले डिजाइन र लागत अनुमान अनुरूपको काम भएको छ या छैन भन्ने पत्ता लगाउन कठिन हुन्छ । गुणस्तरहीन विकास निर्माण छिट्टै विरुप हुन थालेपछि मात्रै बाह्य मानिसले गडबडी भएको थाहा पाउँछन् ।

नीतिगत निर्णयको गहिराइ, प्रभाव र असरबारे सञ्चारमाध्यमले पनि कमै मात्रामा पहुँच स्थापित गरेका छन् । नीतिगत निर्णयमा हुने बृहत् प्रकारका भ्रष्टाचार पत्ता लगाउने काम सजिलो पनि छैन । पूर्वसचिव श्रीकान्त रेग्मी पत्रकारिता क्षेत्रबाट 'नीतिगत भ्रष्टाचार' पहिचान गर्ने र त्यसलाई सार्वजनिक गर्ने

क्रियाकलाप नदेखिनुमा दुइटा कारण बाधक ठान्छन् । उनका अनुसार, एक त पत्रकारमा नीतिगत निर्णयबाट हुन सक्ने आर्थिक विकृतिबारे विश्लेषण गर्ने क्षमताको अभाव हुनु, वैचारिक निकटता र सामीप्यका आधारमा रिपोर्टिङ गर्ने हुँदा अनुकूलका सरकारका गलत क्रियाकलाप बाहिर ल्याउने सवालमा पत्रकारहरूबाटै र्झचि देखाइएको पाइँदैन । अझ कतिपय पत्रकारले गलत नीतिगत निर्णयलाई 'फूलबुट्टा' भरी साँच्चै नै मुलुकको हितमा छ भन्ने गरी प्रस्तुत गर्छन् । नीतिगत निर्णयभित्रको अनुचित कर्म पत्ता लगाउन सजिलो हुँदैन, शासकीय शैलीबारे गहिरोसँग अध्ययन गरेकाहरूले मात्रै यसको रहस्य पत्ता लगाउन सक्छन् । त्यो नीतिगत निर्णयले मुलुकका निम्ति आर्थिक हित हुने तर्क राखिन्छ तर निश्चित कम्पनीको हितका निम्ति त्यो निर्णय गरिएको हुन्छ । त्यो नीतिका कारण कहाँ के प्रभाव पऱ्यो र निर्णयमा संलग्नहरूको हैसियत बढ्यो कि बढेन भनी विश्लेषण गर्ने काम पत्रकारहरूबाट हुन सकेको पाइँदैन ।^{२७}

रेग्मीकै तर्कमा, बिट रिपोर्टर एउटा मन्त्रालयसँग सम्बन्धित हुने हुँदा नीतिगत निर्णय धेरै मन्त्रालयको संलग्नतामा हुन्छ । जसका कारण लाभान्वित हुने वर्ग खुट्याउन पत्रकारहरूले सक्दैनन् । नीतिगत निर्णयभित्रका आर्थिक चलखेल पत्ता लगाउन फरक-फरक मन्त्रालयको नीति, ऐन, कानुन र त्यसमा कार्यरत उच्चतहका अधिकारीहरूको हैसियत थाहा पाउन सक्नुपर्छ । अन्तरमन्त्रालय परनिर्भरता बुभेका, नीति तथा कानुनी ज्ञान भएका र मुद्रासम्बन्धी ज्ञान भएका पत्रकार चाहिन्छ । पूर्णतः शासकीय शैली बुझ्ने र तिनको छिद्र पत्ता लगाउने पत्रकारहरू ज्यादै थोरै छन् ।

प्रतिशोधको जोखिम

भ्रष्टाचार र राज्यको साधनस्रोत दुरूपयोग गर्ने पदाधिकारीहरू शक्तिशाली हुन्छन् । उनीहरूको पहुँच र प्रभाव धेरैतिर स्थापित भएको हुन्छ । पत्रकारका निम्ति शासकीय विकृति बाहिर ल्याउँदा अनेक किसिमका अप्ठ्यारो पार्नेदेखि बदनमा गराउने प्रयत्न हुने गर्छ । आफूविरुद्ध रिपोर्ट आएपछि शासक तथा शक्तिशाली वर्गले सञ्चारमाध्यम र सञ्चारकर्मीमाथि नै अनेक कोणबाट धावा बोल्छन् । पत्रकारले पाएका तथ्यहरूले स्वतन्त्र ढंगले लेख्न खोज्दा तिनीहरूबाट अनेक किसिमका अनुचित लाञ्छना लगाउने, पत्रकारविरुद्ध कारबाही गर्न लगानीकर्तालाई उक्साउने, समाचार प्रकाशित भएपछि सञ्चार गृहलाई दुःख दिने प्रवृत्ति देखा नपरेको होइन ।

^{२७} रेग्मीसँग २०६८ कात्तिक ५ मा गरिएको कुराकानी ।

लाउडा जहाज भाडा प्रकरणबारे नियमित रूपमा समाचार तथा टिप्पणी प्रकाशित गरिरहेपछि तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले गृह मन्त्रालयमार्फत २०५८ जेठमा *कान्तिपुर* पब्लिकेसन्सका व्यवस्थापक र सम्पादकलाई एउटा बहानामा राजकाज द्रोहमा पत्राउ गराए । तत्कालका निम्ति माओवादी नेता बाबुराम भट्टराईको राजदरबार हत्याकाण्डसम्बन्धी लेखलाई आधार बनाए पनि लाउडा जहाज प्रकरण लेखनलाई हतोत्साहित गर्न पत्राउको सूत्र सरकारले प्रयोग गरेको टीकाटिप्पणी राजनीतिक वृत्तमा आएको थियो ।

पूर्वप्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपालबाट आफ्ना गलत कर्तुत सार्वजनिक पार्ने सञ्चारकर्मीको चरित्र हत्या गर्ने प्रयास भयो । २०६७ माघमा प्रधानमन्त्रीबाट बाहिरिएको १७ दिनसम्म पनि सरकारी साधन नछाडेको समाचार *कान्तिपुर* दैनिकमा (कान्तिपुर २०६७) प्रकाशित भएपछि नेकपा (एमाले)को मुखपत्र *बुधबार* साप्ताहिकमार्फत *कान्तिपुर* तथा त्यसका पत्रकार र सम्पादकविरुद्ध विभिन्न लाञ्छना र अपशब्द प्रयोग गरियो (हेर्नुहोस्, बुधबार २०६७) । समाचारमा 'प्रधानमन्त्री हुँदा चमेलिया जलविद्युत् आयोजनाको टोयोटा प्राडो गाडीमा नक्कली सरकारी नम्बर प्लेट राखी चढेका नेपालले सत्ता छाडेपछि पनि त्यही गाडी जबर्जस्ती लगेको उल्लेख थियो । उक्त गाडी पूर्वप्रधानमन्त्री नेपाललाई चढ्न दिनेबारे कुनै सरकारी निर्णय नै भएको थिएन ।

सरकारी गाडी दुरुप्रयोगका सम्बन्धमा माधवकुमार नेपाल नेतृत्वमा गृहमन्त्री भएका भीम रावलले 'क्षेत्रीयतावादी रंग दिने' प्रयास गरे । उनले पटक-पटक पत्राचार गर्दा पनि गाडी फिर्ता गर्न नचाहेको समाचार प्रकाशन भएपछि 'कुप्रचारको अर्को शृंखला' भन्दै प्रेस वक्तव्य जारी गरे । रावलले पदमा छँदा जुन गाडी प्रयोग गरेका थिए, गाडीसँगै बाहिरिएपछि निकै आलोचनात्मक टीकाटिप्पणी आएको थियो । उनको तर्क थियो- 'मेराविरुद्ध कुप्रचारमा उत्रिनु देशको पिछडिएको क्षेत्रमा जन्मेको मानिसले अरुसरह अधिकार र सुविधा उपभोग गर्न पाउनुहुन्न भन्ने क्षेत्रीयतावादी संकीर्णताले त कतै काम गरिरहेको छैन भन्ने आशंका जन्मिएको छ' ।^{१८}

भ्रष्टाचार र पदीय दुरुप्रयोग क्षेत्रीयता, जातीयता, धर्म, जात, वर्ग, दल या रङ विशेषका आधारमा हुने क्रियाकलाप होइन । हरेक ठाउँमा हुन सक्ने प्रवृत्ति हो । तर गलत क्रियाकलापमा संलग्न शासकीय वर्गका मानिसहरू आफूलाई 'चोखो' देखाउन भएभरका शक्ति प्रदर्शन गर्छन् । उनीहरूले सरकारी संयन्त्र प्रयोग गरी पत्रिकालाई अप्ठ्यारोमा पार्ने काम गर्छन् भने पत्रकारलाई अनेक

^{१८} रावलद्वारा २०६८ भदौ १५ मा जारी प्रेस विज्ञप्ति ।

चेतावनी दिने गर्छन् । त्यसकारण भ्रष्टाचारविरुद्धको लेखन सजिलो काम होइन, सधैं जोखिम नै मोल्नुपर्ने हुन्छ ।

सूचनाको स्रोतसम्म पुग्न कठिन

वि.सं. २०६४ मा सूचनाको हक लागू भएपछि सरकारी निकायका तथ्य माग्ने प्रक्रिया सुरु भएको छ । खासमा धेरैजसो पत्रकारमा सरकारका नीति विश्लेषण गर्ने, छानबिन प्रतिवेदनको अध्ययन गर्ने, सरकारी कागजातहरूको अध्ययन गर्न पहल गर्ने उत्साहको अभाव छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ ले आवश्यक सूचना माग्न सक्ने प्रावधान प्रयोग गर्ने उत्सुकता अपवादबाहेक पत्रकारहरूमा देखिएको छैन । सकेसम्म पत्रकारहरूले सरकारी निकायका पदाधिकारीहरूसँग अनौपचारिक सम्पर्क गरी सूचना फुत्काउने गर्छन् ।

सूचना प्राप्त गर्ने कार्यविधि र औपचारिक भ्रमेलापत्रकार पर्न नचाहेको देखिन्छ । लिखित सूचना प्राप्तिका निम्ति निवेदन दिनुपर्ने, त्यसका लागि शुल्क तिर्नुपर्ने र समयसमेत कुर्नुपर्ने हुन्छ । ऐनमा, निवेदन प्राप्त भएमा सूचना अधिकारीले तत्काल उपलब्ध गराउन सकिने प्रकृतिको सूचना भए तत्काल र तत्काल उपलब्ध गराउन नसकिने प्रकृतिको सूचना भए निवेदन प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनुपर्ने प्रावधान छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धमा सारै थोरै मात्रै अभ्यास भएको तथ्यांकले नै देखाउँछ । सूचना आयोगका अनुसार, आर्थिक वर्ष २०६६-६७ भित्र सूचना मागका सम्बन्धमा आयोगमा ३९ ओटा पुनरावेदन र उजुरी परेका थिए (राष्ट्रिय सूचना आयोग २०६७ : १) ।

सूचनाको हकका सवालमा फ्रिडम फोरमका अध्यक्ष तारानाथ दाहाल पत्रकारहरूमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन प्रयोग गर्ने इच्छा र जाँगर कमै देखिएको बताउँछन् । उनी भन्छन्, "खोजमूलक लेखनका निम्ति सूचना प्राप्त गर्न प्रक्रियामा जानुपर्छ, धैर्य हुनुपर्छ । त्यही धैर्य र स्रष्टि नभएर होला, राजधानीका सीमित पत्रकारले मात्र सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनको उपयोग गरेका छन् । अन्यत्रका तुलनामा वीरगञ्ज र धनगढीका पत्रकारहरूले भने उत्साहित तवरमा कानुनी हक प्रयोग गरी सूचनामा पहुँच स्थापित गर्ने प्रयास गरिरहेका छन् ।"^{२९}

सरकारी अधिकारी विगतमा भन्दा अलि बढी 'मिडिया-मैत्री' बनेका छन् । विश्वसनीय ठानिएका पत्रकारलाई स्रोत लुकाउने सर्तमा सूचना उपलब्ध गराउँदै

^{२९} दाहालसँग २०६८ मंसिर १४ मा गरिएको कुराकानी ।

आएका पनि छन् । शासकीय वृत्तमा जतिबेला द्वन्द्व र भगडा हुन्छ, त्यतिबेला पत्रकारहरू सूचना फुत्काउन सफल हुन्छन् । भ्रष्टाचार गर्ने मनोवृत्ति बोकेका मन्त्री र प्रशासक दुवैले सूचना चुहाउन नदिने शासकीय शैली अपनाएका हुन्छन् । भ्रष्टाचारसम्बन्धी सूचना सार्वजनिक हुन नदिने पञ्चायतकालमा 'च्यानल' मिलाइन्थ्यो भने संसदीय र लोकतान्त्रिक कालखण्डमा 'टीम' मिलाइन्छ ।

पञ्चायतकालमा दरबार शक्तिशाली थियो, उपसचिवदेखि माथिको सरूवामा दरबारको सहमति लिनुपर्थ्यो । तर बहुदल स्थापनापछि मन्त्री आफैँ शक्तिशाली हुन पुगे । मन्त्रीहरू आफूखुसी सरूवा गर्न सक्ने गरी अधिकारसम्पन्न भए । प्रतिकूलका कर्मचारीको सरूवा गर्न नसक्ने अवस्था भएका कारण पञ्चायतकालमा माथिदेखि तलसम्म 'च्यानल' मिलाएर योजनाबद्ध ढंगले आर्थिक अपराध हुन्थ्यो । यस्तो क्रियाकलापमा सरकारी कर्मचारी या दलाल दुवै सक्रिय हुन्थे ।

संसदीय कालखण्डमा मन्त्रीहरूले आफ्ना गलत क्रियाकलापमा साथ दिने र त्यसलाई बाहिर जान नदिने किसिमले 'टीम' (प्रशासनिक समूह) सिर्जना गर्ने प्रवृत्ति हुर्किएको छ । नयाँ मन्त्रिपरिषद् गठन र विस्तारपछि कर्मचारीतन्त्रको व्यापक सरूवा हुनुको प्रमुख कारण मन्त्रीको समूह निर्माण गर्ने योजना हो । मन्त्रीले आफू अनुकूल कर्मचारी खोज्ने, सचिवले अनुकूल सहकर्मी खोज्नुको अर्थ 'टीम' मिलाउनु हो । सजिला र नबुझ्ने सचिव र सहसचिवलाई प्रयोग गरी आर्थिक घोटाला गर्ने उद्देश्यसहित सरूवा गरिन्छ । इमानदार र योग्य खोज्ने चलन स्थापित नहुनुको स्वार्थ निर्णयमा साथ दिनु र सूचना लुकाउनु हो ।

मन्त्री अनुकूल सचिव र सहसचिवले 'माथिदेखि तलसम्म' निर्णय प्रक्रियामा फरक राय नआउने परिस्थिति सिर्जना गर्छन् । गलत क्रियाकलापमा संलग्न नहुने र फरक राय दिन सक्ने कर्मचारीलाई किनारा लगाएर मात्र निर्णय प्रक्रिया अघि बढाइन्छ । माथिल्ला तहको मनस्थिति नबुझी तलबाट फरक राय आएमा मन्त्री र सचिवले कार्यदल बनाएर निर्णय गराउने चलन पनि भित्रिएको छ । फरक राय आएपछि त्यो विवादमा पर्न सक्ने अवस्था रहन्छ र कार्यदल बनाएपछि तिनको सिफारिस निर्णय लिन सजिलो हुन्छ । तर मन्त्री र सचिवले कार्यदलमा फरक राय दिने प्रकृतिका अधिकारीलाई संलग्न गराउँदैनन् । कार्यदलको सिफारिसलाई बाह्य मानिसले पनि गलत रूपमा लिने चलन छैन । पत्रकारहरूले 'च्यानल र टीम' मिलेको ठाउँमा बिरलै सूचना फुत्काउन सक्छन् ।

सरकारी पदाधिकारीहरूबीचको स्वार्थमा द्वन्द्व नभएसम्म तिनका गलत क्रियाकलाप बाहिर आउँदैनन् । जब कुनै अनुचित क्रियाकलापमा संलग्नबीच द्वन्द्व हुन्छ, तब मात्रै सूचनाहरू चुहिने गर्छन् । स्वार्थको द्वन्द्व हुँदा २०५८ फागुनमा तत्कालीन

वनमन्त्री र राज्यमन्त्री दुवैले पद गुमाएको उदाहरण देखापऱ्यो । तत्कालीन वनमन्त्री गोपालमान श्रेष्ठ र उनकै राज्यमन्त्री सुरेन्द्र हमालले एकले अर्कालाई 'घुस' लिएको दाबीसहितको समाचार कान्तिपुरमार्फत सार्वजनिक भएको थियो (बानियाँ र भण्डारी २०५८) । अनियमिततासम्बन्धी समाचार प्रकाशन भएको दुई दिनपछि २०५८ फागुन २७ मा उनीहरू दुवै राजीनामा दिन बाध्य भए ।

निर्णयकर्ताहरूबीच स्वार्थको द्वन्द्व भएको अवस्थामा आर्थिक क्रियाकलापका ठूला घटना पनि बाहिर ल्याउन सकिन्छ । त्यसका निम्ति निर्णय प्रक्रियामा सबभन्दा पहिला असन्तुष्ट पक्ष पहिल्याउनुपर्छ । पत्रकारहरूले निर्णयसँग असन्तुष्ट पक्षबाट बढी सूचना फुत्काउने गर्छन् । असन्तुष्ट पक्षले निर्णयबाट पार्ने प्रभाव र असरको फेहरिस्त दिन्छन् । जनसम्पर्क बढी भएका पत्रकारले मात्र त्यस्ता द्वन्द्व पत्ता लगाएर स्रोतसम्म पहुँच स्थापित गर्छन् । गलत क्रियाकलाप या निर्णयबाट बढी लाभ प्राप्तकर्ताले जहिले पनि ढाकछोप गर्ने प्रयत्न गर्छ भने असन्तुष्ट पक्ष तथ्य बाहिर जाओस् भन्ने मान्यता राख्छ । त्यसकारण सूचना संकलन र विश्लेषणलाई विश्वासिलो बनाउन खोजेको सूचना पाउन नसकिने अवस्था छ ।

ठेक्कापट्टामा संलग्न ठेकेदार, अनेक प्रयासपछि पनि ठेक्का नपाउनेहरू भ्रष्टाचारसम्बन्धी समाचारका प्रारम्भिक सूचना स्रोत हुन् । छानबिनमा संलग्न अन्य सरकारी निकायबाट पनि सूचना प्राप्त गर्न सकिन्छ । पूर्वमन्त्री र सचिवहरू पनि सूचनाका स्रोत हुन सक्छन्, किनभने तिनको पालामा राम्रो अवसर पाएकाहरूले तिनलाई सूचित गरिरहेका हुन्छन् । तिनीहरूबाट प्राप्त तथ्यलाई प्रारम्भिक सूचनाको रूपमा लिई परीक्षणका निम्ति थप सूचना र स्रोत पनि पर्नेनुपर्छ ।

संसदीय समितिहरू सूचनाका भण्डार हुन् । विवादित विषयहरूमा उनीहरूले सरकारी कागजात संकलन गरिरहेका हुन्छन् । महालेखा परीक्षक र अख्तियार दुस्प्रयोग अनुसन्धान आयोग पनि आर्थिक अनियमितता तथा भ्रष्टाचारसम्बन्धी कागजातमा अनुसन्धान गरिरहेका हुन्छन् । दुवै निकायका सरकारी कर्मचारीसँग अनौपचारिक सम्पर्क स्थापित गर्न सकेको खण्डमा बीचैमा त्यस्ता सूचनाहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । नत्र दुवै निकायले अन्तिम निर्णय नभएसम्म सूचना चुहाउँदैनन् ।

सरकारी निकायका पदाधिकारीहरू त्यस्ता पत्रकारलाई मात्र सूचना उपलब्ध गराउँछन्, जुन पत्रकारले 'धोका नदिएको' होस् । सरकारी अधिकारीले बारबारको परीक्षणबाट सूचना स्रोत रक्षा हुनेमा विश्वस्त भएमा मात्र पत्रकारलाई वास्तविक तथ्य दिने गर्छन् । सूचनादाताको परिचय चुहियो भने उसले जागिरसमेत गुमाउनुपर्ने जस्ता अनेक समस्या बेहोर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसकारण पत्रकारले सूचना-स्रोतको रक्षा गर्नुपर्ने हुन्छ । सूचना स्रोत परिचालन गर्न सक्ने खुबी भएका

पत्रकारले अप्ठ्यारा खालका तथ्य फुत्काइरहेका हुन्छन् । जसबाट परिस्थितिजन्य प्रमाणका कडीहरूको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्न सक्छन् । वास्तविकता पत्ता लगाउन रेकर्ड, डकुमेन्ट, फाइल, घटनासँग संलग्न व्यक्तिहरूको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष भनाइ आवश्यक पर्छ । अनुसन्धानात्मक रिपोर्टिङ गर्ने पत्रकारको जनसम्पर्क बढी हुनुपर्छ ।

उता कतिपय बेला स्रोतले प्रयोग गर्न सक्ने खतरा पनि बढी हुन्छ । सूचना स्रोतले आफ्नो फाइदाका निम्ति प्रयोग गर्न सक्ने खतराबाट पत्रकार बचनुपर्ने हुन्छ । कर्मचारीहरू अवसर प्राप्तिका निम्ति आफ्नै सहकर्मीहरूलाई बदनाम गर्ने योजनामा रहन्छन् । बढुवाका बेला आफ्ना सहकर्मीहरू अनुचित क्रियाकलापमा संलग्न भएको फेहरिस्त पेस गर्छन् । ती तथ्यहरू बाहिर आएका सहकर्मीको बदनाम हुने र आफूलाई लाभ हुने हिसाब-किताब पनि उनीहरूले गरिरहेका हुन्छन् । सूचना दिनेको स्वार्थ पनि पत्रकारले खुट्याउन सक्नुपर्छ । त्यसमा उसको कुनै स्वार्थ गाँसिएको छ या छैन भन्ने थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने हुन्छ । नत्र तिनको स्वार्थ नबुझेको खण्डमा तिनैले औजार बनाउने खतरा उत्तिकै रहन्छ ।

निष्कर्ष

अध्ययनले के देखाउँछ भने भ्रष्टाचारसम्बन्धी समाचार छापामा प्रशस्त आएका छन् । तर धेरैजसो समय छापा अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग, सार्वजनिक लेखा समितिले कारबाही प्रक्रियासम्बन्धी लेखनमै मात्र सीमित देखिन्छ । आफैँ विषयवस्तु खोजेर त्यसलाई सार्वजनिक गरेका घटना सीमित छन् । मन्त्री र मन्त्रिपरिषद्बाट हुने नीतिगत भ्रष्टाचारले पार्ने असर र प्रभावको खोजी गर्ने काम सञ्चारमाध्यमबाट हुन सकेको छैन । नीतिगत भ्रष्टाचारले मुलुकलाई दीर्घकालीन असर पुऱ्याउने गर्छ । नीतिगत भ्रष्टाचारको गहिराइ पत्ता लगाउन धेरै अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । सरकारी निर्णयबाट को लाभान्वित हुँदै छ, लाभान्वित र निर्णयकर्ताबीचको सम्बन्ध नखोजिँदा त्यस्ता विकृतिहरू भित्रै लुकेका छन् ।

अध्ययनका क्रममा पत्रिकाका पुराना पानाहरू केलाउँदा के भेटियो भने भ्रष्टाचारसम्बन्धी प्रशस्त मात्रामा विषय उठान भएका छन् । धेरैजसो प्रकरण कसरी अन्त्य हुँदै छन् भन्नेमा 'फलोअप' गरिएको भेटिएन । अनेक कारणले 'फलोअप' नगरी बीचैमा छोडिदिँदा बाह्य मानिसहरूले 'घटना' सौदाबाजीमा रूपान्तरित भयो कि भन्ने आशंकाको वातावरण सिर्जना हुन्छ । सञ्चार गृहले संस्थागत र पत्रकार स्वयंले 'फलोअप' पद्धति स्थापित गर्ने शैली विकसित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सञ्चार गृहमा अनुसन्धान र खोजमूलक ब्युरो नभएको पाइयो । भ्रष्टाचारसम्बन्धी सूचना संकलनमा जुन किसिमको अनुसन्धान पद्धति अपनाउनुपर्ने हो, सो हुन सकिरहेको छैन । संस्थाभित्र भ्रष्टाचार र आर्थिक अपराध खोजी गरी पर्दाफास गर्न सक्ने योग्य पत्रकारहरू सामेल गरी 'अनुसन्धान ब्युरो' निर्माण गर्न सञ्चार प्रतिष्ठानहरूले आवश्यक लगानी गर्नुपर्ने देखिन्छ । भ्रष्टाचारको खोजी र लेख्ने व्यक्तिहरूको समूह निर्माण भएमा सञ्चार गृहले आफूलाई मजबुत रूपमा स्थापित गर्न सक्छन् । यो रणनीति सञ्चार गृहले अख्तियार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सञ्चार गृह र पत्रकारबाट भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा गम्भीर रिपोर्टिङको जुन शैलीको अपेक्षा गरिन्छ भने त्यसअनुरूप तिनको दक्षता अभिवृद्धिमा लगानी गर्ने उत्सुकता पनि देखिनुपर्छ । जायज-नाजायज अनेक विषयमा गैरसरकारी संस्थाहरूले लगानी गरेका छन्, तर यस्तो महत्त्वपूर्ण विषयमा लगानी गर्ने प्रयास भएको पाइँदैन ।

पत्रकार स्वयंले पनि आफूलाई अनुसन्धान र खोजी पत्रकारितामा नढाल्ने हो भने आफू स्थापित हुने अवसर गुम्न सक्छ । एउटै गहन समाचारले पनि पत्रकारलाई चर्चाको शिखरमा पुऱ्याउँछ । त्यसका निम्ति बिट रिपोर्टिङका अतिरिक्त आफूलाई स्थापित गर्नेमा रणनीतिमूलक ढंगले अघि बढ्नुपर्छ ।

साप्ताहिक अखबारलाई खोजी र अध्ययनका निम्ति प्रशस्त अवसर प्राप्त हुन्छ । दैनिक पत्रिकामा आएका विषयवस्तुमा अनावश्यक टीकाटिप्पणी, हलुका लेखन शैली, राजनीतिक पार्टीको औजार बन्ने शैली त्यागी व्यावसायिक पत्रकारिताको जग साप्ताहिक पत्रिकाले पनि बसाल्न सक्छन् । उनीहरूले खोजी र अनुसन्धानमूलक पत्रकारितातिर आफूलाई मोड्ने हो भने साप्ताहिक अखबारले 'संकट'लाई अवसरमा परिणत गर्न सक्छन् ।

मुलुकमा दण्डहीनता बढ्दै जाँदा पत्रकारहरू पनि जोखिमयुक्त लेखनबाट पन्छिएका छन् । भ्रष्टाचारसम्बन्धी गहकिला रिपोर्टिङ गरेर स्थापित हुने चाहना हुँदाहुँदै पनि दण्डहीनताका कारण त्यो पूरा हुन पाएको छैन । पत्रकारलाई निर्धक्कसाथ लेखन कार्य अघि बढाउन दिने वातावरण पनि हुनुपर्छ । पत्रकारको मनोबल र आत्मविश्वास बढाउन सुरक्षाको व्यवस्था हुनुपर्छ । भ्रष्टाचारसम्बन्धी सूचनादाता र समाचार लेख्ने पत्रकारको संरक्षण गर्ने व्यवस्था नभएसम्म निर्धक्कसाथ खोजी हुनेमा विश्वस्त रहन सकिँदैन । बीमाको व्यवस्था गर्न पत्रकार महासंघजस्ता संस्थाले प्रयास अघि बढाउनुपर्छ । भ्रष्टाचारविरुद्ध लेखन एउटा पत्रकारले मात्र चाहेर हुँदैन । त्यसका निम्ति प्रतिबद्ध पत्रकार आवश्यक पर्छ र सम्पादकीय विभागकै सहयोग चाहिन्छ ।

धन्यवाद

कुराकानीका क्रममा सूचना तथा जानकारी उपलब्ध गराउने अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका पूर्वप्रमुख सूर्यनाथ उपाध्याय, व्यवस्थापिका-संसदको सार्वजनिक लेखा समितिका सचिव सोमबहादुर थापा, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपालका कार्यकारी निर्देशक आशिष थापा र प्रो पब्लिकका केदार खड्का तथा अन्य पत्रकार मित्रहरूप्रति पनि आभारी छु । आर्थिक सहयोगसहित यो अनुसन्धान गर्ने मौका उपलब्ध गराएकोमा मार्टिन चौतारी तथा यस लेखको विभिन्न मस्यौदा पढी परिमार्जनका लागि सुभाब दिनुहुने यस जर्नलका सम्पादकहरूलाई पनि धन्यवाद छ ।

सन्दर्भसामग्री

- उपाध्याय, सूर्यनाथ । २०६० । अख्तियार र सञ्चारमाध्यम : अपेक्षा र बाध्यता । *खबर* ५(४) : ६-७ ।
कान्तिपुर । २०६६ । सुडानमा स्वाहा । ३१ साउन, पृ. १ ।
कान्तिपुर । २०६७ । पूर्वप्रधानमन्त्री र मन्त्रीले गाडी फर्काएनन् । ९ फागुन, पृ. १ ।
खड्का, घनश्याम । २०६८ । अख्तियारलाई राजनीतिक दबाब । *कान्तिपुर*, २४ जेठ, पृ. १-२ ।
गाउँले, शिव । २०६१ । करोडौंको घोटाला : राजस्वका रिक्टर नै नक्कली । *हिमाल खबरपत्रिका* १३२ : ५८-६३ ।
गाउँले, शिव । २०६३ । सर्वोच्च अदालतमा घुस । *हिमाल खबरपत्रिका* १९१ : ३०-३४ ।
थापा, हरिबहादुर । २०६० । *भ्रष्टाचारको शल्यक्रिया* । काठमाडौं : नेसनल बुक पब्लिकेसनस् ।
देशान्तर । २०४४ । अपराधको पोल खुल्दै छ । २१ असार, पृ. १ ।
नेपाल, किशोर । २०५७ । *जनमत सङ्ग्रहदेखि जनआन्दोलनसम्म, नेपाली पत्रकारिताको विकास र प्रभाव* । काठमाडौं : व्यावसायिक पत्रकारिता प्रतिष्ठान ।
बानियाँ, बलराम र किरण भण्डारी । २०५८ । वन राज्यमन्त्रीद्वारा विभागीय मन्त्रीले घुस खाएको भण्डाफोर । *कान्तिपुर*, २५ फागुन, पृ. १ ।
बुधवार । २०६७ । कान्तिपुरलाई जन्डिस । २२ फागुन, पृ. १ ।
राष्ट्रिय सूचना आयोग । २०६७ । *राष्ट्रिय सूचना आयोग प्रतिवेदन, २०६६-२०६७* । काठमाडौं : राष्ट्रिय सूचना आयोग ।
साप्ताहिक विमर्श । २०४१ । एक अर्ब डलर काण्डको अन्तरकथा । ५ माघ, पृ. १/८ ।
Burgh, Hugo de. 2000. *Investigative Journalism*. London and New York : Routledge.
Coronel, Sheila. 2009. *Digging Deeper*. Bosnia and Herzegovina: The Balkan Investigative Reporting Regional Network, BIRN
Stapenhurst, Rick. 2000. *The Media's Role in Curbing Corruption*. Wahington DC : World Bank Institute.
Transparency International Nepal. 2004. *Report of the News Scan Database (October 2002 - September 2003)*. Kathmandu: Transparency International Nepal.